

ЦЕРКВА І СУСПІЛЬСТВО

№3(05)

2024

ВОСКРЕСІННЯ І ЖИТТЯ ВІЧНЕ

Присвячується світлій пам'яті
Святослава Чокалюка

Святослав Михайлович Чокалюк у президії III Всеукраїнської наукової конференції для молодих учених і студентів «Українська православна богословська думка в загальнохристиянському контексті» (КПБА, 19 березня 2019 р.)

Професор Святослав Чокалюк виголошує вступне слово під час круглого столу «Церква перед сучасними викликами: медичні застороги та літургійна практика» (КПБА, 13 березня 2020 р.)

ЦЕРКВА І СУСПІЛЬСТВО

№ 3(5)

2024

НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ЧАСОПИС
З БОГОСЛОВ'Я, ФІЛОСОФІЇ, ІСТОРІЇ,
СОЦІОЛОГІЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Засновник:

Інститут Церкви і суспільства
Київської православної богословської академії

Головний редактор: протоієрей Андрій Дудченко,
доктор філософії з богослов'я

Відповідальний редактор: Богдана Дроф'як

Редакційна колегія: протоієрей Олександр Трофимлюк,
доктор наук із богослов'я, професор

протоієрей Георгій Коваленко,
кандидат філософських наук

Олександр Саган,
доктор філософських наук, професор

протоієрей Петро Бойко,
кандидат наук із богослов'я, доцент

Андрій Смирнов,
доктор історичних наук, професор

Володимир Гаркуша,
кандидат юридичних наук, доцент

Літературний редактор: Богдана Дроф'як

Логотип: Олексій Чекаль

Верстальник: Микола Ярмусь

Фото: пресслужба Київської митрополії,
автори статей,
відкриті джерела мережі
«Інтернет»

Адреса редакції:

вул. Трьохсвятительська, 6,
м. Київ, Україна, 01001

Телефон: +38 (066) 3066456

E-mail: info@churchandsociety.org.ua

Веб-сайт: churchandsociety.org.ua

Повний або частковий передрук матеріалів журналу можливий лише за письмового згоду редакції.
За факси і цитувати, наведені у статтях, відповідати авторам.
Думки авторів можуть не співпадати з позицією редакції.

На обкладинці: Ікона Воскресіння Христового «Сходження в ад», написана на кришці ящика з-під боєприпасів.
Автори: Софія Атлантова, Олександр Кашиненко. Фото – Максим Сидоренко.

У номері:

протоієрей Олександр ТРОФИМЛЮК
ДО ЧИТАЧА
С. 4.

СПОГАДИ ПРО СВЯТОСЛАВА ЧОКАЛЮКА

СЛОВО БЛАЖЕННІШОГО МИТРОПОЛИТА ЕПІФАНІЯ
ПІД ЧАС ПОХОРОНУ ПРОФЕСОРА КІПА СВЯТОСЛАВА ЧОКАЛЮКА
С. 5.

Олександр САГАН
ПРОСВІТНИЦЬКІ ПРОЕКТИ СВЯТОСЛАВА ЧОКАЛЮКА
В ІНСТИТУТІ ЦЕРКВИ І СУСПІЛЬСТВА
С. 8.

ЕСЕІ-СПОГАДИ ПРО СВЯТОСЛАВА ЧОКАЛЮКА,
КАНДИДАТА НАУК ІЗ БОГОСЛОВ'Я, ПРОФЕСОРА,
ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ЦЕРКВИ І СУСПІЛЬСТВА
ТА ПЕРШОГО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА «ЦС»
протоієрей Олег МАЛАНЯК (С. 10),
єпископ Іоан ШВЕЦЬ (С. 12), єпископ Володимир ЧЕРПАК (С. 14),
протоієрей Костянтин МАДЗЯНОВСЬКИЙ (С. 16), протоієрей Петро БОЙКО (С. 18),
Степан СТАРОВЕЦЬКИЙ (С. 20), диякон Богдан ГЛУЩИК (С. 22),
Володимир ГАРКУША (С. 23), Андрій ОСТРОГРУД (С. 25), Сергій ЛЯШКО (С. 26).

ВОСКРЕСІННЯ І ЖИТТЯ ВІЧНЕ

протоієрей Ярослав РОМАНЧУК
ДОТОРКНУТИСЯ ДО ВОСКРЕСЛОГО
С. 27.

протоієрей Георгій КОВАЛЕНКО
ХРЕСТ ЯК ЗБРОЯ ВОСКРЕСІННЯ.
Великодні і воєнні роздуми щодо напису на фронтоні Софії Київської
С. 32.

архімандрит Серафим ПАНКРАТОВ
ВІДПОВІДЬ БОГА НА «ПРОКЛЯТІ» ЗАПИТАННЯ ЛЮДСТВА
С. 36.

протоієрей Андрій ДУДЧЕНКО
ВІД ЧОГО НАС СПАС ХРИСТОС?
С. 47.

священник Костянтин ШЕВЧЕНКО
ЧОМУ МИ ВІРИМО У ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТА?
С. 53.

протоієрей Богдан ОГУЛЬЧАНСЬКИЙ
ЧИ МОЖНА ВВАЖАТИ ТУ ЧИ ІНШУ ДАТУ СВЯТКУВАННЯ ВЕЛИКОДНЯ
«ПРАВИЛЬНОЮ»?
С. 60.

священник Орест ЖИГАЛО
ПАСХА ЗА НОВИМ КАЛЕНДАРЕМ
С. 66.

Лідія ЛОЗОВА
ІКОНА ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТОВОГО «СХОДЖЕННЯ В АД»
ТА ЇЇ БОГОСЛОВСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ
С. 69.

Андрій ГАРДАШНИКОВ
ХВОРОБА, СМЕРТЬ І ЛЮДСЬКА ПІДНІСТЬ
С. 74.

ДО ДЖЕРЕЛ ТРАДИЦІЇ

Хуан МАТЕОС
ЧЕРНЕЧЕ ПОСЛІДУВАННЯ ВЕЧІРНІ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ОБРЯДУ
(з французької переклав Ігор Васишин)
С. 80.

ПСИХОЛОГІЯ ДУХОВНОСТІ

протопрєвітер Васілеос ТЕРМОС
ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО СПОВІДІ: АСКЕЗА ЛЮБОВІ ТА ПРАВДИ
(з грецької переклав Василь Прус)
С. 96.

протоієрей Олександр ТРОФИМЛЮК,

доктор наук із богослов'я, професор, ректор Київської православної богословської академії, член редколегії «ЦіС»

ДО ЧИТАЧА

Ви тримаєте в руках п'ятий номер журналу «Церква і суспільство». Він – дуже особливий. Цього разу на перших шпальтах до Вас звертаються не головний чи відповідальний редактори, а ректор Київської православної богословської академії як засновник видання та керівник усіх структурних підрозділів академії, зокрема й Інституту Церкви і суспільства.

На жаль, причина цього сумна. Як ви вже знаєте, коли було здане до друку попереднє число науково-публіцистичного часопису, наш натхненник, ініціатор, директор Інституту Церкви і суспільства і головний редактор однойменного журналу професор Святослав Михайлович Чокалюк після важкої і тривалої хвороби 26 лютого 2024 року відійшов у вічність.

Це стало непоправною втратою не лише для цих проєктів. У Київській академії він був багаторічним завідувачем кафедр: з 2002 року – церковного права (в царині церковно-канонічного права він був відомим далеко за межі України фахівцем), а з 2014 року й дотепер – церковно-практичних дисциплін (ця кафедра була створена шляхом реорганізації з трьох на той час окремо діючих, тому порівняно з іншими мала найбільший кількісно-якісний склад науково-педагогічних працівників).

Потрібного згадати про Святослава Михайловича і як про гаранта освітньої програми «Богослів'я» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Хоч академія вже мала успішний досвід акредитації спеціальностей, С. Чокалюку випала місія вперше в Україні акредитувати

освітню програму за вимогами Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

Не можу оминати увагою ставлення завжди згадуваного професора до викладання своїх дисциплін, вимогливість, особисту відповідальність за виховання майбутніх пастирів Церкви. Поміркуймо лишень: «світський» богослов пише книгу «Канонічні вимоги до священничого служіння»!

Втрата близької людини спонукає до роздумів про смерть, воскресіння і вічність. Саме тому редколегія і визначила тему номера як «Воскресіння і життя вічне», а зміст статей стосується питань ставлення християнина до смерті, загального воскресіння, хреста як зброї перемоги, Воскресіння Христового тощо.

Звісно, частиною числа часопису є спогади про спочилого професора. Серед них – Блаженнішого Митрополита Епіфанія, колег, однодумців, численних науковців, громадських діячів, представників бізнесу та молоді.

Одними з основних останніх прохань Святослава Михайловича Чокалюка було те, щоб проєкти, які він започаткував для Церкви, продовжували розвиватися. Тож бажаю всьому колективові журналу і надалі так ревно трудитися для цього. Принагідно предсталаю нового головного редактора журналу – протоієрея Андрія Дудченка, та нового відповідального редактора – Богдану Дроф'як.

Як завжди, будемо раді отримати ваші відгуки про цей часопис, надсилати які запрошуємо на адресу редакції: info@churchandsociety.org.ua.

СЛОВО БЛАЖЕННІЙШОГО МИТРОПОЛИТА ЕПІФАНІЯ ПІД ЧАС ПОХОРОНУ ПРОФЕСОРА КПБА СВЯТОСЛАВА ЧОКАЛЮКА

В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа!
Дорогі рідні та близькі спочилого приснопам'ятного Святослава;
друзі, знайомі, студенти, улюблені у Христі брати та сестри!

Ми зібралися у храмі для того, щоби провести в останню дорогу всім нам відомого Святослава Михайловича Чокалюка, який прожив своє земне життя і залишив після себе багато добрих і корисних справ, які стосуються виховання майбутнього покоління пастирів Церкви Христової.

Здобувши вищу богословську освіту, він одразу, після прибуття до Києва, долучився до відродження Київської духовної семінарії та Київської духовної академії, а згодом і до реформування Київської православної богословської академії, тобто був одним із засновників наших столичних духовних шкіл.

Наразі ми маємо Київську православну богословську академію, яка зростає й утверджується. Вона є, справді, здобутком багатьох викладачів і студентів, які чимало потрудилися для того, щоб зараз мати в нашій Церкві найкращий провідний заклад вищої духовної освіти. Якщо ми пригадаємо ті часи, 90-ті роки, то все починалося дуже складно: зі стилобату Андріївської церкви, з гуртожитку на території Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, де ще не було відновленого головного соборного храму, а була тільки академічна церква на честь святого апостола і євангеліста Іоана Богослова. Але знайшлися ті, які

СПОГАДИ ПРО СВЯТОСЛАВА ЧОКАЛЮКА

не побоялися і ухвалили відповідне рішення бути в основі відродження нашої автокефальної Української Православної Церкви. Зрозуміло, що Церква без навчальних закладів не розвивалася б надалі, тому докладали усіх зусиль, щоб відроджувати Київські духовні школи, основоположником яких став приснопам'ятний митрополит Рівненський і Острозький Даниїл, брат покійного Святослава. І в цей час практично з нуля було відновлено духовну освіту в Українській Православній Церкві. Святослав активно долучався, адже на початках було важко навіть з конспектами, чимало з присутніх тут пам'ятають про це. Він робив багато для того, щоб освітній процес у духовних школах був на належному рівні. Святослав Михайлович упродовж трьох десятиліть здійснював викладацьку роботу, жив, вболівав і робив усе від нього залежне для того, щоб духовна освіта розвивалася й утверджувалася. Він долучався до багатьох різних проєктів та був їх натхненником. Його призначили директором Інституту Церкви та суспільства Київської православної богословської академії,

Блаженніший митрополит Київський і всієї України Епіфаній під час похорону головного редактора «ПіС» професора Святослава Чокалюка

а днями вийшов вже 4-й номер однойменного журналу, який гуртує навколо себе авторів для опублікування дописів, що турбують сучасну свідомість українців, а особливо в час випробувань війною. Можна ще довго говорити про багато добрих і корисних справ, які зробив і поклав на вітвар нашої незалежної Української Православної Церкви Святослав Чокалюк.

Святослав Михайлович мав сильну волю, витримку, і щонайменше 5 останніх років він боровся з хворобою, яка привела до таких наслідків, але він не падав духом. Багато хто з вас мали спілкування з ним. Навіть в останні дні всі дивувалися його витримці, всі дивувалися тому, наскільки він духовно сильний. В останній нашій розмові, я пригадую, він не скаржився, а навпаки – був мирний духом, готувався. Як викладач канонічного права він добре знав богослів'я і розумів, що людське життя – тимчасове. Воно так влаштоване, щоб усі вмирали у похилому віці, утім ми знаємо, що і в природі плоди дозрівають по-різному, і все в руках Божих. Ми знаємо з псалма, що «дні віку нашого – сімдесят літ, а як при силі – вісімдесят літ, і більшість з них – труд і хвороби: час швидко минає, і ми зникаємо» (Пс. 89: 10). Ми бачимо, що люди помирають у різному віці: хтось прожив більше, хтось – менше, але все залежить від того, як прожив земне життя і чи успадкує вічне блаженство у Царстві Божому.

Ми віримо, що Господь упокоїть душу спочилого раба Божого Святослава у Своїх небесних оселях. Наш обов'язок – пам'ятати та молитися, адже молитва справді є джерелом заспокоєння, молитва є проявом нашої любові до спочилого з надією на те, що життя не завершується тут, а воно продовжується у вічності, для якої ми всі створені. Ми володіємо тілом, володіємо душею, але приходить та межа, яка розділяє: тіло повертається туди, звідкіля було взяте, а людська душа переходить до вічності.

Проводжаючи в останню путь спочилого, ми підносимо наші молитви і благаємо, щоб Господь Бог простив йому всі гріхи вільні й невольні, бо немає людини, яка б жила і не згрішила. Він прийняв таїнства Соборування, Сповіді та Причастя Тіла і Крові Христових, попросив прощення у всіх своїх знайомих, тобто це не була несподівана смерть – він готувався до цього і усвідомлював свій близький відхід.

Тож нехай милостивий Господь Бог дарує йому нетлінний вінець і визначить місце у Царстві Небесному, а ми будемо пам'ятати, згадувати й молитися, бо це наш священний обов'язок як християн. Нехай Господь упокоїть його душу, а нас помилує і спасе як Благий і Людинолюбний. Амінь.

28 лютого 2024 року,
м. Обухів, храм на честь святого першомученика архідиякона Стефана

*Олександр САГАН**доктор філософських наук,
професор**заступник директора
Інституту Церкви
і суспільства КПБА*

ПРОСВІТНИЦЬКІ ПРОЄКТИ СВЯТОСЛАВА ЧОКАЛЮКА В ІНСТИТУТІ ЦЕРКВИ І СУСПІЛЬСТВА

Професор Святослав Чокалюк більш відомий своєю освітньою діяльністю, що й не дивно як для викладача й завідувача кафедри з багаторічним стажем одного із кращих духовних навчальних закладів України. Власне моє знайомство зі Святославом почалося ще у середині 90-х років минулого століття саме у Київській духовній семінарії та академії УПЦ Київського патріархату.

Засідання ініціативної групи по створенню Інституту Церкви і суспільства при КПБА

Під час одного з численних наукових заходів за участі Блаженнішого Митрополита Епіфанія

Проте не менше часу й енергії він приділяв просвіті як кліриків, так і мирян. Запам'яталися наші спілкування на кафедри з цього приводу та обговорення методик і способів подачі необхідної інформації з історії православ'я в Україні для протистояння російській пропаганді та «русскому міру». Після створення у 2019 р. Інституту Церкви і суспільства, в якому він став директором, ці ідеї поступово втілювалися в життя.

Із реалізованих успішних просвітницьких проєктів під керівництвом Святослава Чокалюка передусім варто назвати «АзБуку Віри». Вийшло понад 300 коротких (до 2 хв.) серій, у яких розповідається про християнські свята, святих, українські храми і монастирі, події української історії, знакові для країни історичні особи, релігійну термінологію тощо. Успішним є запуск часопису «Церква і суспільство», який нині вже має тисячі читачів. На базі Інституту було видруковано і розповсюджено кілька просвітницьких брошур накладом від кількох сотень до кількох тисяч примірників.

Співробітники Інституту стали ініціаторами, організаторами й співорганізаторами понад 10 круглих столів, конференцій та семінарів. Була розпочата підготовча робота із перекладу українською грецьких підручників для духовних навчальних закладів тощо. Пандемія, а потім повномасштабна війна перешкодили реалізації підготовленого проєкту з організації епархіальних просвітницьких семінарів для священників тощо.

Святослав завжди приємно вражав своїм оптимізмом, хоча його оцінки ситуації у Церкві та суспільстві завжди були достатньо реалістичними і навіть критичними. Проте він вірив, що ми можемо змінити ситуацію на краще – кожен на своєму місці. І ця віра заряджала дієвою енергією всіх, хто працював із ним. Відтак у нашій пам'яті професор Святослав Чокалюк на завжди залишиться активним будівничим нового і кращого майбутнього. Дякую Богу за можливість спілкуватися та працювати з цією людиною.

Аз
Бога
Відаю

*протоієрей
Олег МАЛАНЯК
кандидат наук із богослів'я,
професор, завідувач
кафедри богослів'я КПБА
настоятель громади
Святителя Миколая
Чудотворця
(церква Миколи Притиска)
м. Києва*

Наше знайомство із завжди згадуваним Святославом Михайловичем Чокалюком відбулося в Одеській духовній семінарії. З перших днів знайомства можна було виокремити його феноменальний рівень знань Священного Писання, догматики та історії Церкви, адже саме про це здебільшого і спілкувалися. Серед студентства часто виникало запитання, хто з викладачів був вимогливим щодо вивчення слова Божого, і чомусь закарбувалися думки Святослава Михайловича щодо особи Петра Федоровича Єрємїна, як його тоді називали студенти – «піджачника», який був дуже вимогливим і змушував напам'ять вивчати цитати з Біблії і святоотцівської літератури, оскільки він викладав катехізис і догматичне богослів'я. Пізніше стало очевидно – Святослав Михайлович його цілком наслідував у викладанні та способі життя.

У той час в Одеській духовній семінарії обговорювалося питання відродження автокефальної церкви, помісної церкви в Україні, оскільки вже в 1990-х роках почався рух за автокефалію. В 1990 році Святослав Михай-

лович вступив на перший курс Московської духовної академії і там вболівав за справу, яку в Києві безпосередньо творив і виконував його брат владика Даниїл. Водночас батько Святослава Михайловича, дуже відомий і шанований отець Михаїл, ще в далеких своїх роках був лідером і дисидентом в православному житті Буковини.

Відтак величезний багаж знань Святого Письма, святоотцівської спадщини та канонів, які дозволяли вправно в апологетичному аспекті вести полеміку і захищати українську автокефалію в православної Церкві вже в Україні, допомогли стати одним із відроджувачів Київської духовної семінарії та академії і виконувати обов'язки викладача та старшого помічника інспектора.

Варто зазначити, що саме зусиллями Святослава Михайловича до відроджених духовних шкіл були привезені конспекти, підручники, методологічні програми і навчально-тематичні плани майже з усіх дисциплін, які викладалися, коли він ще був студентом Одеської семінарії і Московської академії.

З 1995 року по 1998 рік Святослав Чокалюк виконував обов'язки секретаря правління Київської духовної академії і семінарії. Робота була успішною, обов'язки секретаря вимагали від нього багато відповідальної праці з документами духовних шкіл. Поряд із цим йому вдавалося знаходити час для наукової роботи. Відтак у 2001 році відбувся успішний захист дисертації кандидата богословських наук. Вже наступного року Святослава Михайловича призначили завідувачем кафедри церковного права.

Треба зауважити, що він також розвивав комунікацію з помісними Церквами, наприклад: з Болгарською Православною Церквою, Елладською Православною Церквою й іншими помісними православними Церквами, адже його однокурсники ставали єпископами і духовними служителями в своїх країнах. А той, хто ставав співбратом у Христі, вже ніколи не полишав дружбу і спілкування зі Святославом Михайловичем, і тому це завжди були єкуменічні дружні спілкування.

У 2006 році після проходження конкурсу обраний членом Української технологічної академії, що характеризує його як людину з багатьма талантами. Через два роки Святославу Чокалюку було присвоєно вчене звання доцента, а згодом і професора. В 2014 році його обрали керівником відділення «Історія та філософія» Української технологічної академії. У цьому ж році з 1 жовтня він став завідувачем кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії. До речі, наші кафедри знаходиться поруч, тож ми часто спілкувалися і отримували цінні поради від Святослава Михайловича в складних питаннях. У вільний час за чашечкою кави, як невтомний працівник на ниві Христовій, ділився своїми враженнями про невеликі досягнення, які насправді для академії і Церкви

були вагомими. Той факт, що Святослав Михайлович регулярно скликав дружні колегиуми – ще одна характерна риса, яка вирізняла його як лідера, і, не вихваляючись, але з християнською смиренністю, палаючи духом, він впевнено робив свою роботу та любив її.

Варто виокремити особисту роботу професора Святослава Михайловича в Київській православної богословській академії як невтомного учасника в отриманні Томосу для Православної Церкви України, а найголовніше, був делегатом на Помісному соборі 15 грудня 2018 року, де успішно з більшістю голосів обрали Предстоятелем Митрополита Епіфанія. Не мала заслуга в цьому виборчому процесі була зокрема Святослава Михайловича. Церковну кадрову політику як богослов і каноніст він знав відмінно. Гуртував навколо себе людей, які вболівали за об'єднання церков в Україні в єдину помісну православну Церкву з центром у Києві. Порушував це питання на численних конференціях і наукових заходах.

Також варто згадати про його опубліковані праці, зокрема двохтомну книгу «Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша)», що є фундаментальним виданням канонів у православному світі.

У 2019 році очолив інститут Церкви і суспільства при Київській православної богословській академії, де вів просвітницько-громадську діяльність. На базі цього інституту був створений журнал «Церква і суспільство».

Щиро сподіваємось і віримо, що його праця буде заслужено і гідно оцінена, та знайде своє продовження в молодому поколінні та науковому світі, адже фундамент закладено.

Царство небесне і вічна пам'ять другу та брату у Христі!

єпископ Білгородський
Іоан ШВЕЦЬ
вікарій Київської єпархії

Протоіерей Михайл Чокалюк з дружиною Василиною, синами – Богданом, Святославом, Іоаном та доньками – Галиною, Наталією та Любов'ю

Декілька спогадів із початку дев'яностих нехай стануть на вшанування української священничої родини Чокалюків з Буковини вцілому і на добру пам'ять про спочилого нашого товариша і побратима, що упокоївся в Бозі, Святослава Михайловича Чокалюка. Вічна йому пам'ять і Царство Небесне.

Є на українській землі родини, про яких кажуть люди, що вони поціловані Господом Богом. Зокрема такою священничою родиною є родина Чокалюків із Буковини, про яку, з нагоди вшанування пам'яті померлого раба Божого Святослава Михайловича, належить згадати. Ця родина подарувала Україні відомих священнослужителів і духовних діячів. Серед них – митрополит Даниїл (Богдан Чокалюк), викладач і професор КПБА Святослав Михайлович Чока-

люк і військовий капелан, митрофорний протоіерей Іоан Чокалюк. До слова, всі їхні сестри також вийшли заміж за священників.

Перше моє знайомство з родиною Чокалюків відбулося у 1976 р. після служби у війську, коли я прибув вступати до Одеської духовної семінарії. Там я познайомився зі старшим братом Святослава Михайловича – Богданом Чокалюком. На той момент він вже був студентом духовної школи. Дізнавшись, що я теж родом з Буковини, ми з Богданом почали тісно спілкуватись і товаришувати. Як виявилось, наші батьки, які були священнослужителями, служили по сусідству. Батько Богдана Чокалюка, колись звинувачений в буржуазному націоналізмі та в бандерівстві, відсидів близько десяти років ГУЛАГу, але коли повернувся на Буковину, поновив можливість священнослужіння, отримав парафію і

так служив з Божою допомогою. З моїм татом, отцем Федором Швецем, вони доволі часто співслужили на престольних богослужіннях, гостювали один в одного та спілкувалися. Тому, власне, це стало причиною нашого зближення та товаришування.

Зі Святославом познайомився на нашому випуску в ОДС 1979 р., коли він приїхав разом із матір'ю. Тоді йому було приблизно 12–13 років. Вже тоді, наслідуючи свого батька-священника і старшого брата, він обрав свій життєвий шлях, пов'язаний із православною церквою. Ці наміри спровадили його до духовних навчальних закладів. Спочатку – у семінарію, а потім – і в академію. Найяскравішою подією у його студентському житті була його безпосередня участь у відродженні духовної освіти в Україні в 1993 р., а саме Київської духовної академії під керівництвом ректора Даниїла Чокалюка.

Щоб підтримати тогочасний належний богословський рівень, було вирішено тимчасово взяти за основу конспекти Московської духовної академії зі всіх необхідних богословських дисциплін, які викладалися. Суттєву допомогу у вирішенні цього питання надали двоє людей – Святослав Михайлович Чокалюк (який тоді навчався на четвертому курсі МДА та мав можливість отримати в академічній бібліотеці конспекти потрібних дисциплін), а також мій приятель, доктор медичних наук, професор Михайло Пилипович Писаренко – тодішній генеральний директор об'єднання «Косметологія» в Москві. Тож, до середини осені 1993 року цей дорогоцінний вантаж ми зустріли з московського поїзда на Київському залізничному вокзалі. Разом з тим, кожен викладач мав чимало особистих богословських книг та конспектів – все це було залучено для того, щоб викладання та вища богословська освіта були виведені на належний рівень.

Отже, живою душею всіх ось цих процесів був ректор – владика Даниїл Чокалюк, завдячуючи якому вища богословська православна духовна освіта в Україні була сформована та поставлена у відповідність з усіма вимогами часу. Так само і нова семінарська бібліотека, котра з кожним днем поповнювалась все новими і новими книгами, – це, безсумнівно, також визначний доробок владики-ректора, його брата Святослава Михайловича та й усіх нас з його близького оточення.

Знаю, що всі роки титанічної праці Святослава Чокалюка будуть висвітлені іншими учасниками, які були свідками його життя і діяльності до дня кончини. Згадка про започаткування відродження нашої духовної освіти нехай стане тлом, канвою, правдивим фоном, на основі якого розвинулася його дбайлива діяльність: богослова, професора і істинного українського православного християнина, представника української православної священичої родини, поцілованої Богом. Амінь.

*єпископ Фастівський
Володимир ЧЕРПАК
вікарій Київської єпархії*

Спільне фото на сходах перед Андріївською церквою з нагоди початку 1994 / 1995 навчального року в Київській духовній академії і семінарії

Вперше я зустрів Святослава Михайловича Чокалюка десь 1993 року у приміщенні Київської Духовної Семінарії на Андріївському узвозі, але знайомства як такого не було. З чуток я знав, що це – брат єпископа Даниїла – студент Московської Духовної Академії в м. Загорську (нині – Сергіїв Посад).

1994 року по закінченню навчання в Московській Духовній Академії Святослав Михайлович став викладачем КДАіС. На мене тоді був покладений послух завідувача заочним відділом КДС. Святослав Михайлович був новим викладачем, та й ще братом ректора, тож спершу це спричиняло певну дистанцію між нами. Утім молодий викладач відразу взявся за роботу з притаманною йому ненав'язливою комунікабельністю, щирістю та доброзичливістю, швидко влився у викладацький колектив і межа остороги і відчуження зникла. Він завжди брав ініціативу з нагоди свят чи визначних подій організувати, як-то кажуть

світські службовці, корпоративи для викладачів та працівників, і це сприяло згуртованості усього колективу.

Святослав Михайлович викладав догматичне богослів'я, а цей предмет вимагає неабиякого хисту, пам'яті, точності у розумінні догматів згідно з Святим Письмом та узгодження з святоотцівським Переданням. Лекції були чіткі, конкретні та вимагали постійної підготовки. Святослав Михайлович розповідав, як він ще в Одеській Семінарії посилено вчив догматику, запам'ятовував цитати Святого Письма та тлумачення святих отців церковнослов'янською мовою.

Святослав Михайлович умів влучно жартувати, був надзвичайно гостинним, доброзичливим і щедрим, хоча зовні, для людей, він здавався надто серйозним, суворим та мовчазним. Іноді в дискусіях ми сперечалися, але без взаємообраз, врешті – завжди знаходили порозуміння.

Не можу обійти епізод з написання та захисту своєї кандидатської дисертації. Церковне «начальство» перешкоджало моему захисту і я майже залишив цю справу до кращих часів. Святослав Михайлович, довідавшись про це, почав усіляко підбадьорювати та заохочувати мене. Казав, що у мене майже все готове. Він попросив митрополита Даниїла бути моїм науковим керівником і, врешті, я довершив працю. Перед захистом так хвилювався, що навіть забув взяти наперсного хреста. Святослав Михайлович вийшов з аудиторії, де засідала комісія, побачивши мій стан, попросив викладача протоієрея Олександра Антонюка дати мені свій хрест, і сказав: «Візьміть себе в руки! У вас усе гаразд, відгук керівника (митрополита Даниїла) – відмінний і немає чого так хвилюватись». Захист пройшов успішно і робота була рекомендована вченою радою до друку. Дуже вдячний і митрополиту Даниїлу, і Святославу Михайловичу за надану мені підтримку. До слова, коли помер влади́ка Даниїл, Святослав Михайлович віддав

мені його митру – зараз це для мене пам'ятна реліквія про них обидвох.

Останнім часом ми рідше бачились, але періодично спілкувалися по телефону або ж він приходив до Свято-Покровської Подільської церкви.

Десь за місяць до смерті Святослава Михайловича я телефонував до нього і просив його приїхати до Києва, бо накопичилось багато питань, які треба було би обговорити удвох. Відповідь була коротка: «Приїду».

Смерть Святослава Михайловича стала для мене тяжкою особистою втратою, бо помер чи не останній мій порадник, а, за потреби, й захисник. Завжди допомагав і робив усе від нього залежне наскільки міг.

Нехай та любов, якою любив нас приснопам'ятний Святослав Михайлович вміниться йому в праведність. Царство Небесне йому і вічна пам'ять!

*протоієрей
Костянтин
МАДЗЯНОВСЬКИЙ*
*бакалавр богослов'я,
настоятель громади
Різдва Пресвятої Богородиці
м. Обухова*

Святослав Михайлович Чокалюк відомий для широкого кола як викладач Київської православної богословської академії, кандидат наук із богослов'я, професор, завідувач кафедри церковно-практичних дисциплін, який має багато нагород та відзнак, людина, яка стоїть біля самих витоків духовних шкіл нашої Церкви. Завдяки його плідній науково-викладацькій праці, статтям, доповідям, надрукованим книгам і підручникам, Святослава Михайловича Чокалюка знали й поважали не лише в Україні, але й за її межами. І цей список можна продовжувати.

Як і для багатьох поколінь студентства Київської православної богословської академії (в період мого навчання заклад найменувався Київською духовною академією і семінарією), Святослав Михайлович Чокалюк був моїм ви-

кладачем церковних дисциплін (догматичне богослів'я, церковне право та інші важливі предмети). Це був розумний, виважений, спокійний, у разі потреби безкомпромісний викладач, який завжди знаходив спосіб, щоб дисципліну не лише «слухали, здали і забули», а щоб студенти її знали і пам'ятали. Іспит у нього здати було не просто, але всі розуміли, що такий підхід до викладання був однозначно на користь студентам. Так склалось у житті, що для мене знайомство і спілкування зі Святославом Чокалюком не завершилось моїми студентськими роками.

Зовсім інша сторінка знайомства зі Святославом відкрилась для мене з того часу, коли він із сім'єю переїхав жити в місто Обухів, де Господь сподобив мене ще з 2004 р. служити священником, а згодом і бути бла-

гочинним. Спочатку часто бачились під час богослужінь у храмі Різдва Пресвятої Богородиці м. Обухова, де я був настоятелем, згодом – зустрічались сім'ями, проводили чимало часу за духовними бесідами не лише в церкві, але й при нагоді вдома, особливо з 2014 р., коли Святослав Михайлович погодився на моє прохання стати хрещеним батьком мого сина.

Тому, до сказаного про відомого всім Святослава Михайловича Чокалюка, можу додати розповідей і про «менш відомого» Святослава.

Майже щодня Святослав Михайлович робив піші прогулянки, особливо (як він сам мені розповідав) після якоїсь чергової праці за книжками: чи то писав нову статтю, чи то готував новий підручник. Трудився багато виснажливою розумовою працею, проте знаходив завжди час і для родини, яку дуже любив, і для друзів. Він був завжди гарним другом, мудрим радником у важливих життєвих питаннях. Дуже любив природу, часто «втягував» усіх із домівок, і ми збирались у лісі на пікніки (готував їжу він серед нас усіх найкраще) або просто прогулювались вже звичними стежками з гарними краєвидами, чим Обухів справді може похизуватися. Цікаво те, що на будь-якому заході у нього було завжди все сплановано, як то кажуть, до ниточки. Щоразу, коли організацією будь-чого займався Святослав, можна було не хвилюватись, адже все буде як треба.

На жаль, після тривалої хвороби, на 59 році життя, він спочив у Бозі. Довгий час Святослав Михайлович боровся з хворобою, долаючи важкі випробовування, але Господь покликав його в небесні оселі, така вже була воля Бога. Він до останнього не припиняв викладацьку й просвітницьку працю, навіть коли йому було дуже важко.

Святослав Михайлович Чокалюк пішов від нас рано, але встиг за своє життя зробити дуже багато: своєю науковою діяльністю, викладанням, виданими книгами, простими порадами, залишивши також для багатьох пам'ять про себе як добру, хорошу людину, сім'янина, друга...

Перед своїм від'їздом на лікування Святослав Михайлович відвідував богослужіння і допомагав у розвитку нової парафії на честь святого першомученика Стефана, що знаходиться у житловому масиві «Стожари» в Обухові. Цей храм йому дуже подобався, і саме тут, як він і заповідав, відбулися заупокійні служби і прощання з ним.

Хай Господь упокоїть його душу в Небесних оселях...

Храм на честь святого першомученика Стефана, у житловому масиві «Стожари» в Обухові

протоіерей
Петро БОЙКО
кандидат наук із богослів'я,
доцент,
інспектор Львівської
духовної семінарії,
член редколегії «ЦіС»

*Пам'ятайте про наставників ваших, які звіщали вам слово Боже
(Євр. 13:7).*

Боляче говорити та писати слова про Святослава Михайловича – самовідданого вчителя, наставника, щирого друга й порадника. Незважаючи на те, що земне життя Святослава Михайловича закінчилося, про нього хочеться говорити так, ніби він є, ніби він живий. Неможливо забути те, як Святослав Михайлович своїм життєвим прикладом надихав ближніх до праці, служіння на благо рідної Церкви й українського народу.

Із професором були знайомі тридцять років. 1994 року я вступив на навчання у Київську духовну семінарію. Цього ж року свою науково-викладацьку діяльність у цій семінарії розпочав й Святослав Чокалюк. Він був висококваліфікованим викладачем і вимогливим помічником інспектора.

У 2002 році після закінчення навчання і захисту кандидатської дисертації я розпочав викладацьку роботу. Енергійний, працьовитий

Святослав Михайлович уже тоді мав довіру до молодих викладачів, підтримував їх, сприяв планам подальшої роботи.

У 2015 р. після реформування кафедр Літургії та Церковного права ми з професором розпочали тіснішу педагогічну співпрацю. Новий завідувач кафедри призначив мене секретарем кафедри. Поставивши правильні орієнтири та чіткі цілі, Святославу Михайловичу вдалося налагодити добру роботу кафедри. Він вмів об'єднувати людей навколо спільної ідеї. Без перебільшення наголошу, що кафедра церковно-історичних і практичних дисциплін була найпродуктивнішою, найініціативнішою, новаторською кафедрою в КПБА.

У 2018 році розпочалася нова епоха в історії української Церкви. Святослав Михайлович не залишився осторонь у цьому визначальному та епохальному процесі. Наприкінці травня Святослав Чокалюк організував ініціативну групу, до якої входило духовенство, викладачі КПБА, науковці, підприємці, щоб відвідати богослужіння на Фанарі (Стамбул). Богослужіння очолив Вселенський Патріарх Варфоломій, із яким у нас відбулася коротка духовна розмова. Окрім цього, під час перебування на Фанарі, ми зустрічалися із послом України в Туреччині Андрієм Сибігою, консулами та представниками вселенської Патріархії, яким передали звернення свідомих українців на підтримку об'єднання усіх гілок православ'я і постанови Православної Церкви України.

Завдяки своїй комунікабельності, Святослав Михайлович легко знаходив спільну мову з оточуючими, з відвертістю встановлював контакти з новими людьми, знаходив спільну мову з колегами на роботі. Йому завжди вдалося знаходити правильні слова й думки, що допомагало об'єднувати різних за фахом і вподобаннями людей.

У Стамбул ми мали ще дві поїздки, а саме: у серпні та у січні 2019 року на свято Богоявлення (за новоюліанським календарем). Під час останньої поїздки, зокрема 5 січня 2019 р., відбулося підписання Томосу про автокефальний статус Помісної Православної Церкви, а 6 січня Вселенський Патріарх Варфоломій вручив довгоочікуваний Томос Блаженнішому митрополитові Епіфанію.

Варто згадати й про інші події, зокрема ті, що пов'язані із підготовкою до Об'єднавчого Собору 15 грудня 2018 року. Я був поруч зі Святославом Михайловичем, який невтомно проводив велику роботу на благо Собору, організував чимало плідних зустрічей. Завдяки цим всім старанням і, безсумнівно, Божим провидінням, постала Помісна Православна Церква України, а Предстоятелем було обрано митрополита Епіфанія. На наших очах були сльози радості. А далі продовжилася робота, що сприяла й сприяє утвердженню Церкви: створення Інституту Церкви і суспільства, нові зустрічі і проекти тощо. Пам'ятаю, як Святослав Михайлович радів виходу першого числа журналу «Церква і суспільство».

Важко згадувати ті дні, коли ми дізналися про його хворобу. Святослав Михайлович був справжнім борцем і глибоковірною людиною. Його духовність та сильна віра допомагали йому покладатися лише на волю Богу. Жодного дня не було, щоб він дармував й не працював. Після процедур приїжджав до Академії, де сідав за комп'ютер, проводив засідання, зустрічі тощо. Він прагнув встигнути зробити багато корисного. Йому вдалося покласти добрий початок...

Тож у хвилини скорботи й печалі наша християнська віра буде для нас надією, котру ми, молячись за приснопам'ятним Святославом, покладаємо на Господа, який смертю смертю подолав і тим що у гробах життя дарував.

«...чи живемо, чи вмираємо ми Господні!»
(Рим. 14:8)

Церковна книга, яку я читав ще задовго до вступу

Мое знайомство з науково-богословською діяльністю Святослава Михайловича розпочалось ще задовго до вступу в Київську православну богословську академію. Навчаючись в юридичному ліцеї, одного разу я прочитав в підручнику з «Теорії держави і права» тезу про те що і Церква Христова дотримується церковних канонів, відхилення від яких не можливі. Це було великим відкриттям для мене, адже переважно я чув, що до храму ходять малоосвічені люди і кому-кому, але їм не потрібно знати і зберігати тонкощі церковних правовідносин. Тож я поставив собі за мету дослідити питання: чи справді Церква крім божественного користується і людськими правовими дефініціями? У Google-пошуковнику я знайшов багато посібників з церковного права, щоправда російською мовою, і лише один з цього переліку був рідною українською – «Книга правил святих апостолів, Вселенських Соборів і святих отців, упорядником якого і був С. М. Чокалюк.

Перше заняття з догматичного богослів'я

На початку вересня 2020 року, коли я навчався на 3 курсі, відбулась вступна лекція і знайомство зі Святославом Михайловичем. Вражав його спокійний тон і манера викладання матеріалу. Дивувало, що в будь-який момент лектора можна було зупинити, поставивши запитання, і після ґрунтовної відповіді, він спокійно продовжував виклад саме того, на чому зупинився.

Степан СТАРОВЕЦЬКИЙ
студент КПБА

Вимагав шукати алгоритм точних відповідей

Після декількох лекційних занять було опитування, яке мені глибоко запам'яталось. Завжди позиціонуючи себе як «всезнаючий» студент і слухаючи відповідь мого однокурсника на запитання про реформи Юстиніана I, я сміливо підняв руку і досить непогано відповів. Маючи великий педагогічний досвід Святослав Михайлович побачив, що я більше з гордості, а не братської любові допоміг однокурснику, і поставив мені інше запитання – про Афіньську школу. Звісно, що на той час я не мав надглибинних знань і мусів визнати, що не можу дати вичерпної відповіді. Тоді я був «розбитий» горем, а тепер вже покійному викладачу безмежно вдячний, що змусив мене зрозуміти на практиці слова апостола Павла: «ми знаємо частково й пророкуємо частково. Коли ж настане досконале, тоді припиниться часткове» (1 Кор. 13: 9–10)

Патріотична біблійна позиція до і після 24 лютого 2022 року.

Російське повномасштабне вторгнення в Україну від 24 лютого 2022 стало найбільшою після часів Другої світової війни трагедією для Європи. Перший день став відліком абсолютно іншої сторінки буття українського народу. Пригадую, як нам терміново довелось покидати Київ і шукати притулку в більш захищених регіонах. На початку березня 2022 року навчальний процес як і в період Covid-19 пе-

рейшов на онлайн платформи як єдиноможливий спосіб продовжити навчання. Безперечно головним запитанням, яке ми ставили Святославу Михайловичу було те, як Московський патріарх Кирило Гундяєв наважився благословити війну і випрадовувати ересь «русского міра»?

Знаменною для мене особисто стала відповідь Святослава Михайловича: «Ця війна не проти України, це війна Росії проти Христа і живого українського православ'я!»

диякон
Богдан ГЛУЩИК
аспірант КПБА

У мене Святослав Михайлович викладав церковне право і догматичне богослів'я. По закінченню кожного лекційного заняття, пригадую, залишалися запитання, адже він справді вмів зацікавити.

Особисто в мене зі Святославом Михайловичем був унікальний досвід перекладання церковного права, адже як викладач він був справді дуже вимогливим, і, щоб отримати хорошу оцінку, потрібно було ретельно підготуватися. Коли склав церковне право наприкінці семестру, дізнався, що маю «трійку», і попросив про перекладання тому, що ретельно готувався до лекцій і екзамену. Написавши прохання на перекладання і отримавши на це благословення, почав готуватися. Це стало корисним досвідом для мене в майбутньому при проходженні акредитації нашою академією, адже саме цю ситуацію наводив як приклад, що студенти знають про можливість покращити оцінку і можуть її реалізувати. І справді, оцінку я покращив, за що вдячний Святославу Михайловичу.

Пригадую вільний час між сніданком і початком занять: коли заходив у Михайлівський собор, майже завжди зустрічав там Святослава Михайловича, і ставало так тепло на душі, адже переконувався ще і ще, що ось та еліта Академії, на яку варто рівнятися.

З лекцій відчувалося, що викладацька діяльність не просто справа «для галочки» в житті Святослава Михайловича, а справа життя, через яку він служив Богові. Адже з його настановами, переданими знаннями, світоглядом кожен майбутній священник буде звершувати своє служіння. Його лекції сприймалися не просто як донесення інформації до студента, а спрямовувалися дещо далі, до вірних Церкви через майбутнього пастиря.

Особливо мені запам'ятався приклад, який наводив Святослав Михайлович, пояснюючи шанування мощей, про який завжди згадую, перебуваючи біля святих. Він казав: «Святі – це люди, основою життя яких була любов. А з Послання до Коринфян ми знаємо, що любов ніколи не минає. Святі продовжують любити й коли помирають. Їх тіла, наче дерев'яні діжки, які ввібрали в свою структуру консистенцію рідини, якою були наповнені, і залишають в собі характерні її ознаки, навіть коли залишаються, здавалось би, порожніми. Так і святі мощі настільки пронизуються цією любов'ю ще за життя людини, що після смерті любов їх не полишає, а діє на тих, хто до них приступає».

Іоан Касіан Римлян говорив: «Хто перебуває за життя в любові до Бога і ближніх, той вже перебуває у Царстві Божому». Тому і наше завдання, пам'ятаючи заповідь Божу шанувати наставників, проявляти любов до тих, хто нас оточує, а особливо до померлих. Тому молимося за спочилого Святослава Михайловича, щоб Господь дарував йому Царство Небесне. Адже він заслуговує на нашу любов, пам'ять, молитву.

Володимир ГАРКУША
кандидат юридичних наук,
доцент,
член редколегії «ЦіС»

Біль втрати дорогої людини, близького друга, порадника, вчителя завжди залишатиме смуток на душі і в серці.

Важко повірити у те, що Святослава Михайловича немає, що він не зателефонує і я не почую його тихий, спокійний, але впевнений голос.

Наше знайомство відбулося більше дванадцяти років тому під час освячення церкви Успіння Пресвятої Богородиці у селі Трипілля, до будівництва якої наша родина мала відношення. У день освячення в очікуванні архієрея на подвір'ї храму разом із благочинним Обухівського району стояв майже осторонь чоловік, до якого всі підходили і радились з різних питань. Спершу подумалось, що це – священник, але згодом, познайомившись, з'ясувалося, що це – Святослав Михайлович, викладач КПБА, який проживає в місті Обухові.

Після переїзду нашої сім'ї до Обухова почали спілкуватися частіше – у неділю після богослужіння в нашій церкві, у нашому будинку, вліт-

ку – в альтанці. Святослав Михайлович був молодшим за мене приблизно на 10 років, але розум, розсудливість, такт та толерантність робили його значно старшим та розумнішим. Проте ані різниця у віці, ані різниця у професіях та місцях роботи не створювали бар'єру в спілкуванні.

Тільки зараз прийшло усвідомлення того, що це була справжня дружба, а ближчих за Святослава Михайловича та його дружину Ірину в нас нікого немає.

Десь у 2014–2015 роках у нас з'явилася ідея будівництва на житловому масиві «Стожари» в місті Обухові невеличкої дерев'яної церкви. Влітку 2016 року митрополит Білоцерківський та Переяславський Епіфаній (нині – Предстоятель Православної Церкви України) освятив місце під будівництво храму. Підібрали проект і майстрів.

Наші родини спільно з громадою побудували церкву і готувалися до її освячення у 2020 році. На жаль, пандемія, а потім і російська агресія, розпочата у лютому 2022 року, стали на заваді.

Потім Святослав Михайлович виїхав за кордон на лікування. Ми дуже сподівалися на покращення стану його здоров'я, чекали на його повернення, планували освятити новозбудований храм. Але, на жаль, цього не сталося.

Десь за тиждень до тієї трагічної ночі, коли обірвалося життя Святослава Михайловича, він мені зателефонував. Я і сьогодні не можу згадувати без слів цю розмову. Святослав Михайлович тихим і спокійним, впевненим голосом сказав, що хоче, щоб його поховали в Обухові і відспівали у нашій церкві. На мої заперечення, що все буде добре, він спокійно відповів: буде, як буде, але якщо це трапиться, я маю зробити все, як він попросив.

Пригадую дрібнички з нашого життя, які сьогодні оцінюю зовсім по-іншому. У перші дні війни в нашому будинку знаходилося 26 людей, серед яких були також Святослав з Іриною. Саме вони під час повітряних тривог допомагали на руках зносити в укриття нашого сина Степана, який потребує постійного догляду і може пересуватися тільки в інвалідному візку. Хоча на той час Святослав вже хворів і йому було вкрай важко переносити хворого сина – він завжди допомагав. Він допомагав усім, хто потребував допомоги, не думаючи про себе, про свій стан здоров'я.

Вже пізніше, коли Святослав Михайлович виїхав за кордон, завжди вражала його людяність. Щоразу в розмові він спершу запитував: «Як там Стьопа, як він себе почуває?» А закінчувалась розмова словами: «Передавайте вітання Стьопі».

Це завжди нас вражало, але не дивувало тому, що людяність Святослава Михайловича завжди була природньою, не підробленою.

Невизначеність ситуації, невідомість та можливі наслідки від обстрілів та бомбардувань, змусили нас прийняти рішення виїхати з будинку в Чернівці до рідних Святослава Михайловича. Так ми опинилися на Буковині. Багато довідалися про його батьків, брата – митрополита Даниїла.

На мою думку, дослідження феномену родини Чокалюків, це окреме питання, яким займаються дослідники. Це – родина глибоко віруюча, віддана служінню Церкві. Це люди не легкої долі, але сильної волі. Люди незламні, які пройшли через радянські концтабори та випробування радянською владою, але залишилися до кінця відданими патріотами України. Ніхто і ніщо не зламало їхню волю і свободу, віру і переконання.

Спілкуючись зі Святославом Михайловичем, у мене завжди виникало дуже багато запитань на богословські теми. У нього завжди були чіткі та ґрунтовні відповіді та пояснення. Утім він завжди підкреслював, якщо хочете більше пізнати – навчайтеся. В результаті, я у свої більше ніж 60 років вступив на навчання до Київської православної богословської академії, за що дуже вдячний долі і моему другу Святославу.

Святослав Михайлович завжди вмів вигадати щось цікаве, неординарне, щоб підтримати оточуючих, внести різноманіття у життя навіть тоді, коли було всім не легко...

Пригадую епізод нашого життя на Буковині на початку війни. Всі готувалися до Великодня. Мені довірили взяти участь у копченні ковбас та м'яса, чого я ніколи не робив. На це пішов цілий день. А на Великдень, під час святкового обіду, Святослав Михайлович вручив мені сертифікат про те, що я пройшов майстер-клас із приготування Буковинських ковбас. Свої нагороди отримали від Святослава Михайловича й інші учасники приготування святкового обіду.

Вийшло неочікувано і цікаво. І піднесений настрій у непростий час був ще багато днів.

Багато дрібниць було за роки нашого знайомства. З цих дрібниць складалося життя. Життя Святослава Михайловича, і залишилася тільки ПАМ'ЯТЬ! Світла пам'ять про велику людину. Про доброго друга, товариша, порадника і вчителя.

Хтось на похоронах сказав, що сьогодні сумний, тяжкий, але світлий день тому, що Святослав Михайлович був світлою людиною. Він дарував своїм рідним, близьким тепло і світло, якого нам усім не буде вистачати.

Андрій ОСТРОГРУД
директор ТОВ «Київгума»

Ми знайомі напевно ще з 2002 року. Мій покійний дід, Кравець Микола Михайлович, збирав щосереді друзів на «Київгумі», посеред яких був і Святослав. Гарна була компанія!

У 2004 році діда не стало, але традицію зустрічей на «Київгумі» я залишив, і так ми багато років поспіль зустрічались та проводили спільно час.

У 2007 році, коли я особисто та наша компанія мала серйозні проблеми (рейдерство), саме Святослав познайомив мене з багатьма «потужними» людьми, які допомогли мені «тримати удар»! Весною цього ж року, на запрошення Святослава Михайловича, я та теж вже нині покійний Олександр Сергійович Шніпко стали фундаторами встановлення пам'ятника «Гефсиманське боріння» на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, який і нині стоїть та прикрашає подвір'я.

У 2013 році я вимушений був перенести виробничі потужності компанії з Києва до Броварів, і мої друзі, серед яких був і Святослав Михайлович, були присутніми на відкритті заводу.

Потім у нас були спільні поїздки на відпочинок на Черкащину (у Суботів, Канів, Холодний Яр), риболовлю на озері у наших друзів, пізніше ми всі разом їздили в Грецію до спільного друга Нікоса Фраггакіса. То ж ми проводили досить багато часу разом!

Святослав Михайлович свого часу мене навчив готувати традиційну гуцульську страву – банош, до якої привозив зі своєї малої батьківщини бринзу та інші продукти!

Пізніше, в період становлення ПЦУ, саме Святослав Михайлович запропонував мені поїхати у складі делегації від активу бізнесу та мирян до Стамбулу (Константинополя) на зустріч з Патріархом Варфоломієм. Це була незабутня поїздка, в якій я зміг надати в руки Патріарху копії документів ще з 1995–1996 рр., коли саме мій дід, Кравець М. М., створивши фундацію Духовного єднання помісних Церков України, розпочав збір підписів як чинних народних депутатів, так і настоятелів різних церковних громад! Тоді ще це було напевно «не на часі», але мій дід цим дуже серйозно опікувався. Він постійно комунікував із тодішнім патріархом Філаретом, декілька разів у ті роки їздив на зустріч до Патріарха Варфоломія та підтримував тісні стосунки з духовенством.

Тож я дуже радий, що така «спадкоємність» свого часу мене познайомила зі Святославом, і ми більше 20-ти років мали дуже гарні, дружні стосунки; зробили разом багато гарних справ (пам'ятник в Михайлівському Золотоверхому монастирі, підготовка та зустріч в Константинополі з Патріархом Варфоломієм, публікація чималої кількості церковних книг та видань), ну і звісно я дуже радий, що мав багато років такого гарного друга як Святослав Михайлович!

Вічна пам'ять світлій людині, моему Другу!

Наша дружба розпочалась багато років тому.

Спогади переносять мене в минуле, від чого стає тяжко на душі... Тяжко сприйняти, що не стало мого доброго, справжнього товариша Святослава Михайловича Чокалюка. На жаль, такий безповоротний та гіркий фінал людського життя.

Для мене та моєї родини він був просто «Михайлович». Це – людина-легенда. Моя дружина називала Святослава Михайловича «ходячою енциклопедією», адже він завжди міг почути, порадити, підказати, запропонувати, вирішити, не забути, привітати, поділитись, рекомендувати... І все це відбувалось так по-дружньому, без зайвих слів та метушні. Він був просто чуйною та доброю людиною, любив життя, друзів, рідних та роботу.

Згадую, як він радів, коли вирішувалися питання про розгляд та надання автокефалії Православній Церкві України. Годинами він міг розповідати про тернистий шлях України до отримання духовної незалежності.

Сергій ЛЯШКО

*перший заступник
генерального директора
Міжнародної спеціалізованої
фармацевтичної корпорації
«Юрія-фарм»*

Вірив Святослав Михайлович і в перемогу нашої сильної нації на полі бою.

Ми зустрічались та мали можливість спілкуватися за різних обставин – під час переговорів офіційних делегацій, в навчальних аудиторіях та кабінетах, в музеях, художній галереях, театрах та філармоніях, проводили спільно час на природі. У моїй пам'яті залишилися його легка посмішка та спокійний голос, вміння вислухати та підтримати. Ця свята людина назавжди залишила в моєму серці багато спогадів та приємних миттєвостей.

Зараз перед моїми очима знаходиться картина «Осінній туман», подарована мені Святославом Михайловичем перед від'їздом на лікування. На жаль, тоді відбулась наша остання зустріч... Та радує мене і втішає те, що є люди, які небайдужі до його починань. Вірю, що його проект «Церква і суспільство» буде існувати та розвиватися на користь людям!

ДОТОРКНУТИСЯ ДО ВОСКРЕСЛОГО

*протоіерей
Ярослав РОМАНЧУК
кандидат наук із богослов'я, доцент,
перший проректор КПБА*

Подія воскресіння Христового має надзвичайне значення, оскільки дає людству надію на успадкування вічного життя. Син Божий втілювався, прийняв наше людське ество для того, щоб перетерпіти муки і померти на Хресті задля всіх людей різних часів і поколінь. Ісус Христос пролив власну кров за гріхи кожного з нас. Розп'яття само собою є перемогою, але в ту далеку і Велику п'ятницю перемога ще була прихованою, тоді як через день, у недільний ранок, вона вже очевидна. Христос своїм Воскресінням переміг саму смерть і відкрив людству шлях до вічного життя.

Тепер нам нічого боятися, бо самий страх безглуздий перед фактом воскреслого Христа, але тоді, понад два тисячоліття тому, ще панувало невідання. Пригадаймо ті події...

Жінки-мироносиці направляються до гробу, аби намастити тіло пахощами і виконати все, що не змогли зробити у п'ятницю, оскільки погребіння відбувалося наспіх, адже наближалася субота, на яку того року припало юдейське

ВОСКРЕСІННЯ І ЖИТТЯ ВІЧНЕ

свято Пасхи. Первосвященники просять дозволу перебити розп'ятим гомілки, аби пришвидшити смерть, Йосиф з Никодимом просять дозволу забрати Тіло для погребіння... а мирноносиці вже у перший день (на івриті так називається неділя: *йом рішон* – перший день) поспішають до гробу з пахощами і розмірковують про те, хто їм відвалить камінь. Натомість вони бачать, що гріб порожній. Власне сам порожній гріб не може бути доказом реальності воскресіння. Євангеліст Іоан говорить, що Марія, побачивши порожній гріб, подумала, що хтось забрав тіло Учителя – коли ангели запитали, чому вона плаче, та відповіла: «...якісь люди забрали звідси тіло Господа мого, і я не знаю, куди вони поклали Його» (Ін. 20: 13)... але Христос явився їй, а явлення Воскреслого – найкраще переконання в реальності цієї події.

Обговорюючи зазначену тему, найперше варто згадати Перше послання ап. Павла до Коринфян. Чому? Все просто. Апостол Павло явлення Воскреслого Господа Своїм учням визначає як найкращий доказ реальності Воскресіння Христового. Особливо він робить акцент на недавніх для його часу подіях явленнь Христа після воскресіння очевидцям, багато з яких ще були живими на момент написання послання. Апостол вказує п'ять явленнь Христа: Петрові (про це теж йдеться у Лк. 24: 34), потім дванадцятьом апостолам (в Євангелії говориться про явлення «одинадцятьом») (Мк. 16: 14; Ін. 20: 24) тому, що до Вознесення замість відпалого Юди ще не був ніхто обраний), пізніше – більш ніж п'ятистам братам, а далі – ап. Якову (про явлення 500-м братам і апостолу Якову в Євангеліях не йдеться) і всім апостолам. А щоб хтось не подумав, що Павло говорить тільки з чужих слів, він нагадує про явлення Христа і йому самому (1 Кор. 15: 5–8). Факт, що той, хто раніше гнав Церкву, зараз став її проповідником, свідчить про віру, підставою якої є воскресіння Христове, а це – вра-

жаюче та переконливе свідченням істинності цього вчення, тому саме зі свідчень апостола Павла воскресіння Христове повинно бути визнане як беззаперечна істина.

Отож, Воскресіння Христове є подією в історії, яка разом з тим сягає за її межі, а зустрічі очевидців з Воскреслим, описані у Святому Письмі, є дуже повчальними. Вони свідчать про таке:

- Ісус Христос не повернувся до загальнобіологічного життя, аби пізніше померти, як це було, наприклад, з Лазарем, дочкою Яіра чи сином найнської вдовиці.
- Явлення Ісуса Христа не були примарними. Апостоли могли вважати, що бачать «духа», але потім переконувалися, що це – Учитель.
- Тіло Ісуса було реальним, але змінилося. Апостоли не одразу могли Його впізнати (як от подорожуючі в Емаус), Спаситель являвся учням крізь зачинені двері та пропонував доторкнутися до ран, аби переконатися, що це – Він.
- Зустріч з Воскреслим не є також містичним досвідом людини. Тут теж варто згадати ап. Павла, який чітко розрізняє свій містичний досвід (коли був узятий до третього неба (2 Кор. 12: 1–4), щодо цього він навіть не може пояснити, чи то було в тілі, чи не в тілі) і досвід зустрічі з Воскреслим Господом на шляху до Дамаска. Ця зустріч мала місце в історії, зустріч з живою особою: «Коли він уже наближався до Дамаска, несподівано світло з небес спалахнуло навколо нього. Савл упав на землю і почув голос, який говорив до нього: «Савле, Савле, навіщо ти переслідуєш Мене?» Савл запитав: «Хто ти, Господи?» І голос відповів: «Я Ісус, Якого ти переслідуєш» (Діян. 9: 3–5).¹

¹ Гарно описано тему Воскресіння Христового, питання порожнього гробу, свідчення про воскресіння та явлення Воскреслого у книзі Йосифа Ратцінгера (папи Бенедикта XVI) «Ісус з Назарету», частина друга: від в'їзду в Єрусалим до воскресіння. Переклад з німецької Ілони Терзової, видавництво «Місіонер», 2011.

Серед усіх явлень воскреслого Господа маємо два, як на мене, особливо цікавих – явлення Ісуса Марії Магдалині й апостолу Фомі. Чому так? Бо Марії Христос каже «не торкайся до Мене» чи, як зазначено в деяких перекладах, «не затримуй Мене», тоді як апостолу Фомі Христос пропонує торкнутися – вкласти пальці в рани і руки в ребра та не бути невірним, а вірним... Отож, спробуємо розібратися у цих двох явленнях.

Пригадаймо євангельську історію, зокрема, 20-й розділ Євангелія від Іоана. Апостоли вже знали, що тіла Ісуса Христа у гробі немає, і віра їх у воскресіння була дуже хиткою, тому Господь переконуватиме їх у воскресінні Своїми явленнями. Так, Він передусім явився Марії Магдалині.

Коли учні пішли від гробу, Марія стояла біля нього і плакала. У сльозах вона нахилилася до гробу і побачила там двох юнаків у білому одязі (ангелів), що сиділи: один – біля голови, а другий – біля ніг, де раніше лежало тіло Ісуса. На запитання: «Чого ти плачеш?» – Марія сказала: «Узяли мого Господа, і я не знаю, де Його поклали». Сказавши це, вона повернулася назад і побачила Ісуса, що стояв, але не впізнала Його, а подумала, що це садівник, і попросила: «...Пане, якщо це ти Його взяв, то скажи мені, де ти Його поклав; я заберу Його» (20: 15). На це Ісус сказав їй: «Маріє!» Почувши своє ім'я, сказане знайомим голосом її Божественного Вчителя, здивована, вражена, утішена Марія зі словом «Равуні» кидається до ніг Ісуса. Христос же зупинив її, сказавши: «Не торкайся до Мене, бо Я ще не зійшов до Отця. Іди до Моїх братів і скажи їм: Я йду до Мого Отця й вашого Отця, і до Бога Мого й Бога вашого!» (Ін. 20: 17). Цей момент можна пояснити по-різному і, варто сказати, коментарі до цього фрагменту розходяться. У більшості перекладів Біблії Христос каже Марії «не торкайся» і тут дослідники юдейських тради-

цій і норм євангельського періоду кажуть, що Христос являвся, аби переконати у реальності Свого тіла після воскресіння. Апостоли мали йти і свідчити, що Христос воістину воскрес, а реалії того часу були такими, що на Сході свідчення жінки не бралися до уваги. Тому не було сенсу переконувати Марію Магдалину в реальності тіла Христового. Та й не було потреби, бо їй було достатньо лиш одного слова «Маріє...», аби вона зрозуміла, Хто перед нею.

Варте уваги також тлумачення єпископа Михаїла Лузина, написано на основі праць Святих Отців. Він переказує євангельський фрагмент так: ми бачимо (зазначає єп. Михаїл), що вона (Марія) хотіла доторкнутись до Христа, бо інакше зайвою була б заборона. Через деякий час Господь не забороняв їй разом з іншими жінками доторкнутися до Його ніг, увечері того ж дня пропонував Своїм учням торкнутися до Себе, показував руки Свої і ноги (Лк. 24: 39). Через вісім днів запропонував Фомі доторкнутися до Себе (Ін. 20: 27). Із цього, а також із вказаної Господом причини, чому Він не дозволяє тепер Магдалині доторкнутися до Себе («...бо я ще не пішов до Отця»), потрібно зробити висновок, що ця заборона була саме через думки і наміри Марії, з якими вона підійшла до Ісуса. «Ще по-земному мудре жінка: через це і забороняється їй доторкнутися до Христа» (стихира Ранняї 8-го гласу). Очевидним є зі всієї розповіді, що Марія, як і інші учні, не сподівалася побачити воскреслого Господа, тож вона направляється до Нього, щоб доторком переконатися в тому, що бачить її око. «Не торкайся до Мене», – говорить Господь. Аби переконатися, що це Я, нехай буде достатньо для тебе Мого слова, а не дотику; для розсіяння ж твоїх сумнівів – чи не дух Я в тілесному вигляді – говорю тобі, що Я не пішов ще до Отця Мого, отже не дух Я, а в тому ж самому тілі воскреслому².

² Михаїл (Лузин), єп. Толковное Евангелие в 3-х томах, т. 3.

Тепер щодо різних варіантів перекладу фрази «не торкайся до мене» і «не затримуй мене». В одному з найновіших перекладів Біблії, який видано Українським Біблійним Товариством у 2023 році, й справді слова Христа передані як «не затримуй мене». Треба сказати, що в цьому місці Святого Письма вжито в оригіналі грецьке дієслово *ἀπτο*, яким позначають тактильні відчуття на позначення доторку: торкатися, триматися, затримувати, мати зв'язок, схо-

пити, доторкнутися, щоб перешкодити рухові... Саме тому перекладач не просто використав буквальний переклад цього слова, а й додав певного навантаження у розуміння його сенсу. Тож, можемо припустити, що Марія, впавши на коліна, обійняла Ісуса, через що Він і сказав «не тримай (затримуй) мене», бо пізніше Ісус не заперечував, аби Марія Магдалина просто торкнулася до Нього, а також дозволив іншим жінкам, які побачили Його після воскресіння,

«впасти до ніг Його» (Мф. 28: 9) – тобто опуститися на коліна і обійняти ноги свого Учителя. Через сильне бажання бути з Господом вона вхопилась за Ісуса і не відпускала його. Аби запевнити Марію, що він поки що не йде, Ісус наказав їй не триматися за Нього, а піти до учнів і повідомити новину про Його воскресіння.

Тепер пригадаємо історію апостола Фоми чи, як правильніше було б сказати – Юди. Бо, власне, ім'я цього апостола – Юда, а Фома з іврити перекладається як «близнюк» (івр. *Феом*, гр. *Дидим*, укр. *Близнюк*). За ранньосирійською традицією його називають Юда Фома, а в апокрифічному Євангелії Юди він підписаний як Дидим Юда Фома.

На восьмий день після Воскресіння Христового, учні знову зібрались усі разом у домі, і Фома був із ними. Двері були замкнені, як і в час явлення учням у перший день. Ісус Христос увійшов у дім при зачинених дверях, став посеред учнів і сказав: «Мир вам!» Потім, звернувшись до Фоми, сказав йому: «Дай палець твій сюди і подивись на руки Мої; подай руку твою і вклади в ребра Мої, і не будь невірним, але вірним». Тоді апостол Фома вигукнув: «Господь мій і Бог мій!», а Христос сказав йому: «Ти повірив, тому що побачив Мене, блаженні ті, що не бачили й увірували» (Ін. 20: 26–29).

Дослідники Біблії мають різне розуміння такої поведінки ап. Фоми. Припускають, що Фома вирізнявся строгим характером, часто доходив до впертості та був скептиком. Це не єдине місце в Євангелії, що свідчить про його таку натуру. Згадаймо, коли Христос йшов у Вифанію, бо дізнався про смерть Лазаря, Фома висловив впевненість, що з цього нічого не вийде. Він не бачив доцільності туди йти, адже був переконаний, що там на Учителя чекає якась біда чи навіть смерть: «Підемо і ми, помremo з ним» (Ін. 11: 16), – каже цей апос-

тол. Щоправда, ці слова можна трактувати також як готовність бути поряд з Христом навіть у час загрози смерті.

Але хресна смерть Учителя сильно вразила Фома. Як зазначає архієпископ Аверкій Таушев, він ніби утвердився в думці, що це безповоротна втрата, а тому не був присутній разом із іншими учнями в день воскресіння³. На переконання апостолів, що Христос воскрес і вони бачили Його, той відповідає: «Поки не вкляду пальця в рани від цвяхів... не повірю». На восьмий день Господь явився апостолам вже разом із Фомою і сказав йому: «Поклади сюди свій палець, поглянь на Мої руки...». Фома настільки був вражений побаченим, що назвав Спасителя Богом. У Євангелії є випадки, коли Христа називають Сином Божим – ап. Петро, сотник біля хреста... Це звичне для того періоду словосполучення. Так у Біблії називались ангели, так називалися царі... так називали Ісуса Христа ті, хто сприймали Його як Месію в юдейському контексті. Але таких випадків, щоб називали Христа власне Богом, нема, за невеликим винятком – в історії про зцілення 10-ти прокажених Христос каже, що лише іноплемянник (самарянин) повернувся віддати славу Богові, та при описі історії явлення Господа Фомі, останній, вражений побаченим, прямо називає Христа Богом.

Отож, що варто сказати наостанок? Ми маємо два нібито різні, але схожі випадки. Вислови: «не торкайся (затримуй)» і «доторкнися до ран» насправді не перечать один одному. Марії достатньо лиш одного слова, аби вона увірвала, що це її улюблений Учитель. Фомі ж потрібно було більше фактів: поговорити, відчутти, доторкнутися.... Але, зрештою, вони обоє повірили – бо мали реальну зустріч з Христом воскреслим.

³ Аверкій (Таушев), архієп. Четвероевангелие. Руководство к изучению Священного Писания Нового Завета, М., 1999, с. 318.

ХРЕСТ ЯК ЗБРОЯ ВОСКРЕСІННЯ.

Великодні і воєнні роздуми щодо напису на фронтоні Софії Київської

протоіерей
Георгій КОВАЛЕНКО
кандидат філософських наук,
директор Відкритого
Православного Університету
Святої Софії-Премудрості,
член редколегії «ЦіС»

У перші дні повномасштабного вторгнення одним із найбільш потужних вражень було для мене перевідкриття сенсу напису на фронтоні центрального входу до тисячолітньої Софії Київської.

«Божа сила і Божа премудрість – Софія».

До початку війни ці слова, що з'явилися над входом до Софійського собору у XVIII столітті, сприймалися як вишуканий натяк на те, Хто є тією Софією, на честь якої зведено величний храм.

Але сьогодні це звучить як формула успіху нашого спротиву російській агресії та гасло нашої перемоги. А, можливо, і як договірна умова, якою має бути софійна Україна майбутнього – сильною і мудрою, але не тільки в людському розумінні цих понять, але у поєднанні з Божою силою і Божою мудрістю, запропонованою в Декалозі і втіленою у Христі.

То ж спробуємо розгорнути сенси, які приховує цей напис.

«Божа сила і Божа премудрість» – це частина фрази апостола Павла з його Першого послання до Коринтян:

*«Бо коли світ своєю мудрістю
не пізнав Бога в премудрості Божій,*

то угодно було Богові безумством проповіді спасти віруючих. Бо й іудеї вимагають чудес, і елліни шукають мудрості; а ми проповідуємо Христа розп'ятого, для іудеїв спокуса, а для еллінів безумство, для самих же покликаних, іудеїв і еллінів, – Христа, **Божу силу і Божу премудрість...**» (1 Кор. 1: 21–24).

Отже, виходить, що Софія-Премудрість – це не тільки Христос як втілена Мудрість, але й сила і мудрість хреста Господнього, або як говорить апостол трохи раніше в тому ж посланні, починаючи розвивати думку: «*Бо сло-*

во хресне для загиблих безумство є, а для нас, що спасаємось, – сила Божя» (1 Кор. 1: 18).

Слово Хресне – Христос розп'ятий є Божою силою і Божою премудрістю – Софією-Премудрістю Божою.

Жертва хреста

Війна актуалізувала для нас тему хреста як свідомої жертви заради спасіння людей.

Сьогодні багато говорять про необхідність для України й українців позбавитися «комплексу жертви» і з цим не можна не погодитися. Але варто розрізнити й відрізнити між собою розуміння жертви неспровокованого на-

паду чи несподіваних обставин, яка зіткнулася з агресією або насильством без можливості вибору, і розуміння жертви усвідомленого вибору, який зробив Христос заради спасіння людства.

Так само усвідомлено постали мільйони наших співгромадян на захист своїх родин, рідних міст і їх мешканців заради спасіння народу України та його права на вільне і мирне життя. І такий вибір є християнською жертовністю, яка не має нічого спільного з образом жертви обставин чи фатальної долі.

Йдеться не тільки про наших захисників і захисниць, але й про мільйони цивільних, які не втрачають людяності серед жахів цієї війни і є надійним тилом та молитовною (і не тільки) підтримкою для нашого війська.

Христос і образ Його хреста є з біженцями і вимушеними переселенцями, з пораненими, полоненими, депортованими, жертвами кату-

вань, з тими, хто втратив близьких, а також з тими, хто лікує, приймає, годує, вдягає, втішає, волонтерить, бореться за повернення полонених та свідчить про реальність добра, любові та правди.

Але хто ті «юдеї», які «вимагають чудес» і для яких «проповідь Христа розп'ятого» є «спокусою»? І хто ті «елліни», які «шукають мудрості», але «слово хресне» для них є «безумством»?

Одразу варто звернути увагу на відсутність у цьому вислові апостола навіть натяку на антисемітизм і ксенофобію, бо «покликані» для нього – це ті ж «юдеї» і «елліни».

Не буду переказувати класичні тлумачення, які легко знайти, але поділюся власним прочитанням цих образів у перші дні війни.

«Юдеї», що «вимагають чудес» і відкидають як «спокосу» шлях хреста, мені здалися дуже подібними до тих вірян, зокрема православних християн, які бездумно проповідували, що «всяка влада від Бога», що «церква поза політикою» і «наша справа молитися і сподіватися на краще».

А «елліни», які шукають раціонального і розумного пояснення всьому, для мене подібні тим, хто повірив у «непереборну міць другої армії світу» і в те, що «Київ буде взятий за 2–3 дні чи 2–3 тижні», шукаючи підтвердження таким переконанням у статистичних даних та раціональних розрахунках.

Але, як показав початок війни, Давид спроможний перемагати Голіафа, коли поєднує надію на Бога з мужністю прийняти виклик.

Ба більше, можна сказати, що софійність як поєднання Божої і людської сили і мудрос-

ті не тільки викладена мозаїкою на фронтоні Софії Київської, але й викарбувана у серці нашого народу і його захисників та явлена у критичний момент історії.

«Герої не вмирають» ... «смертю смерть подолав»

Важливо знати і пам'ятати, що в євангельській перспективі Хрест нерозривно пов'язаний із Воскресінням. Це розуміння актуалізувалося під час війни.

«Христос воскрес із мертвих, **смертю смерть подолав...**», – промовляє до нас великодній тропар. Смерть долається смертю, але ці два однакових слова означають дві різні реальності. Свідома Жертва Любові Христа заради спасіння людства перемагає пекельне бажання ворога роду людського знищити життя. Пройшовши Голгофу і сходження до пекла, Христос воскресає, а хрест із знаряддя тортур і ганебної смерті стає зброєю воскресіння, символом перемоги і спасіння.

Про реальність Воскресіння Христового та відкритих ключем хреста дверей Небесного Царства свідчили апостоли та численні покоління мучеників. Грецьке слово «мартірос», яке ми зазвичай перекладаємо як «мученик», зосереджуючи увагу на стражданнях і мученицькій смерті християнина, має значення «свідок», яке розкриває для нас мученика, як того, хто свідчить про віру у воскресіння, яку неможливо здолати тортурами чи стратами.

«Христос воскрес!» – таким є сповідання нашої віри і великодні вітання між християнами.

Схожим до цього пасхального сповідання віри є наше патріотичне гасло «Герої не вмира-

ють!», яке сьогодні лунає біля хрестів над могилами наших побратимів і посестер, які принесли себе в жертву за нас і нашу українську людність (народ).

Але як Голгофа і покладення до гробу Христа не є кінцем Євангелія, а лише початком історії Воскресіння і християнства як нової людності у Христі, так і наше вшанування героїв не є завершенням історії боголюбивої і Богом береженої України. Наші герої є свідками України майбутнього, яку будувати їхнім нащадкам.

І де черпати натхнення для цього?

«Піди і побач»

Напис на фронтоні, як і відчинені двері собору, запрошують нас увійти до тисячолітньої Софії Київської. Велична Оранта – Непорушна стіна. Весь простір собору, його фрески, розписи і мозаїки промовляють до нас, розкриваючи силу і мудрість Євангелія. Після згадки про Христа Розіп'ятого на вході всередині ми зустрічаємо Христа Воскреслого і долучаємося до спільноти святих Старого і Нового Завітів, ангелів і архангелів, святих мучеників, цілителів і воїнів, благовірних князів і гетьманів, праведних єпископів і преподобних молитовників.

А в самому серці собору, у бароковому іконостасі, на нас чекає іконографічна модель мудрості XVIII століття – ікона Софії-Премудрості Божої.

І наше завдання, навіть під час війни, продовжувати вичитувати Мудрість Київську з наших національних святинь, з нашої історії, з наших міфів і легенд, поезій і мелодій, створюючи бачення Мудрості XXI століття.

ВІДПОВІДЬ БОГА НА «ПРОКЛЯТІ» ЗАПИТАННЯ ЛЮДСТВА

*архімандрит
Серафим ПАНКРАТОВ
старший науковий співробітник
Національного заповідника
«Киево-Печерська лавра»*

Чому Бог допустив існування зла в світі?! Чому зло буває безкарним і часто перемагає? Чому Бог вчасно не зупиняє зло?

Багато людей, немало з яких справді добрі, дієво-добрі, живуть у впевненості, що, якщо вони вірять у Бога та мають з Ним стосунки, то Він просто повинен їх зберегти від бід та страждань. А виявляється, що й справді, Він оберігає вірних від багатьох бід, але ніяк не від усіх. Чому ж можуть страждати і Його вірні? Ба більше, чому страждають безвинні? Чому Твої ж, Господи, посланці, ті, хто намагався проголошувати людям Твою правду, як правило, страждали? Ти навіть Своїх не можеш захистити? І ще нічого вони, дорослі люди, мабуть, же ж здогадувались, що Твої принципи не всім до вподоби... Але чому страждають діти? Ти ж, мабуть, знаєш, що дехто з нас, людей, готовий сам страждати, аби не страждала його дитина, аби не бачити її страждань?! А Ти готовий дивитись на їх страждання? В чому вони завинили? Чому є інваліди, які з народження до смерті позбавлені багатьох людських радощів, нормального, людського щастя? Мене ж не питали, чи згоден я народжуватись у світ, де є насильство та страждання, чому я повинен вважати це життя благом та бути вдячним за нього? Ти ж, Господи, Всевідаючий, Ти ж знав, що зло та страждання можуть ввійти в життя людства, чому не запобіг цьому? Хіба не Ти, як автор цього «проекту», відповідальний за все це?

А Ти що ж, просто з Неба керуєш усім і просто дивишся на все це, чи Ти навіть не дивишся та Тобі це не цікаво? І взагалі, чи доходить до Тебе стогін людських страждань?

Люди давно ставлять такі запитання. Люди віруючі давно намагаються на них відповідати. Одні – всерйоз виправдовуючи Бога, і так у різних релігійних традиціях виникають спроби примирити віру в існування досконалого, благого Бога з проблемою існування зла. Цим спробам Ляйбніц дав назву Теодицея (Боговиправдання). Другі – говорячи, що Бог як істота абсолютно досконала не потребує ніяких виправдовувань: не твоє діло, людино, ставити Йому такі запитання, твоє – вчитись довіряти Йому та все смиренно приймати. Але виявляється, що Бог Сам бажає, щоб людина ставила Йому «незручні» запитання. Бо Він бажає піднести людину до Своєї досконалості, а це – неможливо без спілкування, без діалогу. Та й той, хто не задається запитаннями, як правило, не отримує й відповідей.

Зазвичай людина починає ставити «прокляті» запитання не тоді, коли вона наповнена життям та щаслива, а тоді, коли «грунт з-під ніг» – у житті та в собі відкривається порожнеча, коли поруч насильство, брехня, несправедливість, страждання, втрата близьких, або чогось дуже цінного, близькість смерті. Коли не знаходить себе та власного шляху в житті, займається не тим, що відповідає її глибинним запитам.

ЗЛО ТА СВОБОДА

Християнство стверджує, що зло – не творіння Бога. Воно виникло як наслідок фатального вибору розумних істот, янголів та людей, яких Господь обдарував свободою. Свобода передбачала здорову можливість – жити Бо-

гом, вбачати в Ньому джерело життя, любити Його. Або нездорову – відвернутись від Нього та шукати життя в собі або в оточуючому світі. Перше було так само природно, як дитині любити своїх батьків та довіряти їм, відкривало безмежну перспективу пізнання і цього світу, і Бога. Друге – те, що ми всі сьогодні маємо та від чого й виникають ті самі «прокляті запитання». Можна зустріти такі думки, що ніби гріхопадіння людини було задумом Бога, необхідним етапом зростання. Але в християнській традиції з самого початку жило переконання, що була принципово інша можливість розвитку історії, яка б виключала смерть та страждання людини. Це настільки «загальне місце» в давніх тлумаченнях, що можна припустити, що це переконання йде від Апостолів та Самого Ісуса, який «розум розкрив їм, щоб вони розуміли Писання» (Лк. 24: 45).

Більшість людей частково усвідомлюють цю проблему свободи. Що, наприклад, таке зло як війна – це наслідок саме нездорової людської волі: конфліктності, жадібності, жаги до влади, жорстокості. Але часто при цьому ж можуть вважати, що Бог повинен був не дати війні відбутися. Тепер припустимо, що було би, якщо Бог зупиняв би нас щоразу, коли ми робимо зло чи будь-яку неправду. Де та межа, за якою таке втручання було б чимось вже неприйнятним для нас, чимось: «ну знаєш, це вже занадто! А я хочу! А це – моя справа!»? Як би ми сприймали Бога, який би дозволяв Собі так втручатися? Чи допомогло би це Його полюбити, чи ми б радше почали сприймати Його як поліцейського? Чи не благо для нашої свободи навіть те, що Він дав можливість не відчувати Його присутність завжди, навіть вважати, що Його немає?

Ще один фундаментальний принцип: усі наші дії мають наслідки. Добро веде до благих наслідків, наповненості життям, творен-

ня в собі людяності, гідності, внутрішньої свободи. Зло призводить до втрати наповненості життям, до бід, страждання, хвороб, внутрішнього неблагополуччя, втрати сенсу життя, саморуйнування. Неодноразове творіння зла призводить до залежності і хронічного поневолення злу. Це – частина Божественної педагогіки, запобіжник, який не порушує принципу свободи вибору. Багатьох страждання та муки сумління відвернули з шляху зла. Інакше людина була б нестримною в творінні зла.

Коли в життя приходять хвороба або інша біда, людина часто ставить запитання: що я не так зробив, за що це? Якщо знаходиться «за що», людині легше це прийняти та змиритися. Частіше й віруючі люди намагаються запевнити тих, хто страждає, що це має якісь причини: ти згрішив, якщо не явним злочином, то «ти не прагнув до Бога», або «за гріхи роду», або «щоб тобі від майбутнього, потенційного гріха зберегтись».

БЕЗВИННІ СТРАЖДАННЯ ІОВА

Автори книг Старого Завіту намагались переконати читача в тому, що правильні стосунки з Богом, вірність Йому та виконання Його заповідей – завдаток та гарантія безбідного щасливого життя. Це настільки приваблива та красива ідея, що й сьогодні її часто чуєш, зокрема від православних. Бо вона відповідає на один з головних страхів людини – страх страждань. Але ідилію руйнує поява в Старому Завіті книги Іова – безвинного страждальця, що нічим не заслужив страждання, не завинив, а страждає в результаті домовленості між Богом та «сатаною». Серед біблеїстів розповсюджене переконання, що для автора книги та його сучасників цей «сатана» був не те саме, що для юдеїв часів земного життя Христа, або для нас, християн, сьогодні. Тобто не

диявол, не Сатана, але один з янголів, що на службі у Бога. Такий собі дух сумніву, конструктивний критик, «очі та вуха Господа на землі»¹. Бо в цій розповіді «він не ворог Богу, оскільки все, що він робить, схвалюється Богом і він не може зробити нічого без Божого дозволу». За академіком С. Аверінцевим будемо називати його Суперечливим.

Бог стверджує праведність та вірність Іова, Суперечливий ставить їх під сумнів: а якщо відніметься спочатку все, що Іов має, а потім і його здоров'я, чи продовжить він благословляти Бога? Бог дозволяє Суперечливому випробування Іова. Іов втрачає дітей та все, що має, і починає страшно хворіти, сидючи у смороді та гної. Його приходять втішати трое друзів, які переконані, що причина страждань – завжди гріх, нечестя, тому вони по-різному вмовляють Іова розкаятися. Страждання Іова, совість якого повністю чиста, а дії перевищують старозавітні вимоги до праведності (допомогав ворогам своїм), ці «втішання» лише максимумно загострюють. Іов вимагає відповіді у Бога про причину своїх страждань. Йому, як, мабуть, і кожному страждальцю, важливо знати, що в його стражданнях є сенс. Фактично Іов говорить про те, що Бог полишив його Своєї справедливості, ба більше, він готовий судитись з Богом! Але як Його знайти?!

Коли Іов замовкає, Бог починає до нього говорити «крізь бурю». Він ставить Іову запитання про десять особливостей побудови світу та про дев'ять видів тварин. Не даючи відповіді про причину страждань, Бог фактично ставить його перед фактом того, що творіння світу – велика, недосяжна розуму людини таємниця. Премудрий Бог не тільки створив життя, але й підтримує буття світу, піклую-

¹ Новый библейский комментарий. Ч. 1. Ветхий Завет. Книга Бытие – книга Иова. 2000, с. 614.

чись навіть про тварин. Кожній із них, навіть таким, від яких людині немає користі, які за-гадкові або ворожі для неї (про таких й розповідає Іову Бог), є своє місце в творінні. І не лише творіння світу, але й існування в ньому страждань та зла – теж одна з таємниць, у них теж є своє місце. Кульмінацією запитань стають бегемот та левіафан. Вони – «символи страждання, лякаючі та таємничі, проте це – частина Божого творіння в усій його величч²». Важливо те, що таємниця страждань – не щось незначне. Подібно до того, як в таємниці створіння – гармонія, краса, велич, то й в таємниці страждань приховано щось справді важливе, цінне в очах Божих. Бо заради страждань «вірного раба» Він Сам сходить з Небес та відкривається Іову. Те, що в його стражданні є сенс, та, головне – зустріч з Творцем, те що Іов важливий та потрібний Богові, втішають страждальця: «Адже слухом вуха я почув про Тебе раніше, а тепер мое око побачило Тебе» (Іов 42: 5). Іов не тільки зцілюється, але Бог ще й благословляє його народженням дітей, багатством та довгим життям. Одному ж з друзів Іова Господь говорить: «Запалала Моя лють на тебе і на двох твоїх друзів. Адже ви не сказали про Мене нічого правдивого, як Мій слуга Іов». І що проститься їм це лише якщо Іов помолиться за них (Іов 42: 7–8). Чому? Мабуть тому, що таємницю Божу звели до чорно-білої схеми.

Ця історія, хоч і не розкриває таємниці страждань, говорить, що з них може вирости найвеличніший досвід – через страждання Іов, не ізраїльтянин, житель Едома, той, хто був винятковим праведником, але мав зовнішнє знання про Творця, отримує надзвичайний, рідкісний для епохи Старого Завіту досвід – зустріч з Живим Богом – найбільше, що взагалі може відбутися з людиною.

² Там само, с. 642.

Христос та Іов. Мініатюра з Книги Іова. XIII ст.

Христос та Іов. Список візантійських ілюстрованих рукописів. Гора Афон. Монастир Велика Лавра

Колись, осмислюючи цю історію, не одномоментно, але впродовж якогось часу періодично повертаючись до цієї теми, роздивлявся візантійські книжні мініатюри і «випадково» натрапив на цю (див. іл.) – Ісус Христос, зійшовши до шеолу³, тримаючи в руці хрест, простягає Свою праву руку Іову. Вона приголомшила мене багатством сенсів! Те, що Христос схо-

³ «Шеол» з давньоєвр.: місце небуття, смерті, куди потрапляли душі всіх померлих, доки їх не вивів Христос.

дить в шеол й заради вже померлого Іова, вінчаючи його страждання не земною, тимчасовою нагородою, а вічною. Те, що це Той самий Предвічний Логос Божий, який говорив зі страждальцем «крізь бурю», тепер людиною приходить до нього у світлі визволити від найбільшої біди – мороку небуття. Й те, що та зустріч була завдатком, авансом Зустрічі, яка не минеться, вічного перебування з Творцем. Й те, що жертва Христа – особистий дар Іову (як і кожній людині, але те, що це не тільки заради всіх, але й заради мене конкретного, на жаль, нечасто усвідомлюеш), бо на ілюстрації відсутні інші мешканці шеолу, Спаситель ніби персонально заради Іова туди сходить. Й те, що страждання, які Іову здавались несправедливими та безглуздими, виявились великим даром та честю – стати прообразом єдиного повністю Безвинного Страждальця та причасником Його Страждань, Його Перемоги та страждань всього людства. Страждання Христа надавали стражданням Іова надзвичайний, великий сенс – співстраждання Бога: раба перетворює на Свого друга. З друзями діляться найціннішим та потаємним. Судивши Іову страждати, ще не втілений Син Божий тим самим поділився з ним таємницею Своєї місії, Своїх майбутніх страждань. Хіба ж не чудова ця саме по-дружньому простягнута рука Спасителя?!

Але страждання Ісуса Христа – відповідь не лише на страждання Іова, а й всього людства. І не тільки страждання, але й Влюдження-Втілення, все Його земне життя, сходження в шеол, Воскресіння та Вознесіння – це відповіді на всі змістовні екзистичні, так звані «прокляті» запитання. Віра у Христа, як у Предвічний Логос Божий, єдину Бого-Людину, може відкрити всі ці події як змістовні відповіді Бога на пошуки людства.

Бо Він став людиною, щоб звільнити людство,

вилікувати від зла та його наслідків, щоб відновити в первісному покликанні, привести до реалізації задуму Божого про обоження людини (з'єднання з Ним). Це звільнення почалось, повна Перемога звершиться після Його Другого Пришестя у вічності.

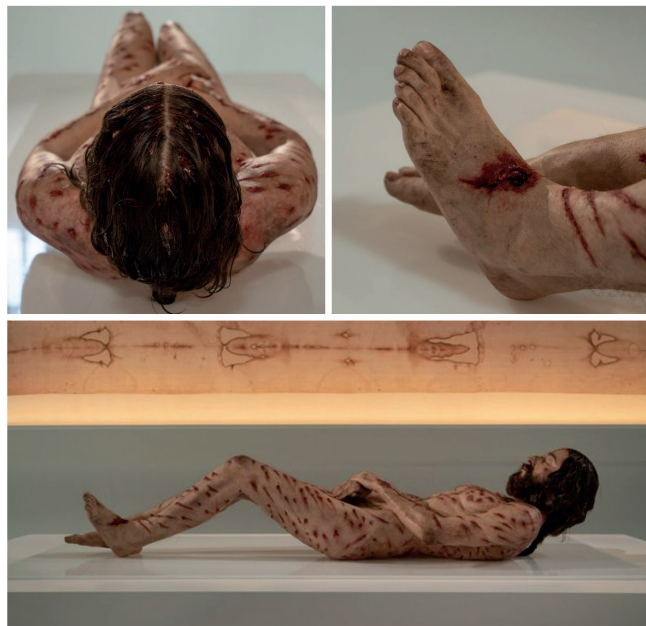
Це – велика таїна Спасіння. Лише деякі грані цієї багатогранної таємниці відкриті усвідомленню Церкви. Й навіть те, що відкрито – тема книжок, а не статті. Тому маємо змогу коротко описати лише деякі аспекти цього досвіду.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Хоч Бог і не є творцем зла, все ж Він створив світ, в якому зло з'явилось. Про історію Адама та Єви можна хоча би сказати, що були ж попереджені, то самі й в наслідках винуваті. Але всі їх нащадки вже народжуються з ушкодженою природою, що втратила цілісність, у світ, де зло та страждання вже невід'ємно присутні. Тобто Бог виявляється не прямо, але посередньо відповідальним за це. Своїми Стражданнями Син Божий не знищує зло, але приймає на Себе наслідки існування зла в світі. Людина, зловживаючи своєю свободою, стала злою, Він терпить на Собі наслідки та весь спектр цієї злоти – злоти людей та занепалих янголів. Приймає наслідки найповнішою мірою, як ніхто інший з людей.

ПОВНОТА ФІЗИЧНИХ СТРАЖДАНЬ

На нього вилилася максимальна злоба людська, підбурювана темними духами, що хотіли помститися Йому, бо Він лишив їх панування над людьми. Він терпить дуже великі у своїй сукупності фізичні страждання. Приведемо факти лише стосовно одного з покарань – бичування. Батоги, якими били засудженого (фла-

геллуми, або флагруми), мали до 3-х шкіряних ременів, або волових жил, на кінцях яких – уламки кісток, зазубрені шматки металу або свинцеві кульки. Під кінець бичування з жертви струмками лилася кров, тіло було в глибоких ранах та синцях, шкіра спини тріскала та звисала лахміттям, уся її поверхня перетворювалась на місиво. За юдейськими законами, щоб не вбити, кількість ударів обмежувалася до 40, римляни таких обмежень не знали, тому не всі витримували бичування. За дослідженнями Туринської плащаниці встановлено, що Ісус отримав «98 ударів: 59 ударів бича з трьома кінцями, 18 – з двома та 21 – з одним»⁴.

А ще ж були й терновий вінець, побиття кийком в преторії (зокрема по вінцю з терну), велика кровотрата, несення важкої поперечної балки хреста, падіння з нею і, мабуть, внаслідок цього зламанний ніс. І розп'яття, яке Цицерон називав

найжорстокішим і найогиднішим покаранням, було вершиною страждань. Навряд чи й досі люди винайшли більш болісну та страшну кару.

ПОВНОТА ДУШЕВНИХ ТА ДУХОВНИХ СТРАЖДАНЬ

Але не тільки фізичні страждання переживав Спаситель. Обривування, зрада, ненависть, обпльовування, публічне приниження, глум... А вершиною Його душевних та духовних страждань було переживання полишеності Отцем Небесним тоді, коли Він відчував наближення смерті. Перед смертю людина зазвичай переживає невимовний жах, страшну муку.

Володимир Лосський пояснював, чому жодна людина не пережила жах смерті так, як Христос: у кожній людині присутній гріх, який мертвить її, тобто, фактично, смерть потрохи захоплює кожну людину, діє в ній ще до завершення її життя. Смерть для людини, можна сказати, «природна», тобто біологічно логічна та психологічно прийнятна в тому нижче-природному стані, на якому Бог зупинив [її] падіння та затвердив деякий закон – закон смерті». А Христос не мав у Собі «гріховного кореня», ані гріх, ані смерть не мали в Ньому нічого. Тобто для Нього, на відміну від інших людей, смерть була абсолютно чужорідна, протиприродна. Саме тому Він переживав невимовний жах, максимальну агонію перед смертю «тому, що смерть оволодівала Його еством зовні, замість того, щоб, як фатальна неминучість, мати виток зсередини, замість того, щоб бути в Ньому, як в людині упалій, неусувним стрижнем буття, змішаного з небуттям, коли плоть, що одягає цей стрижень, розпадається від хвороб та часу»⁵.

⁴ Синельников В., свящ. Туринская плащаница на заре новой эры. 2001, с. 20–22..

⁵ Лосский В. Догматическое богословие, 1991.

Христос розділяє у такий спосіб страждання з людством. У сукупності Він переніс їх не менше, ніж будь-хто з страждальців. У цьому Його солідарність із людством, цим Він змінює й саме страждання, надаючи йому новий сенс. Своїми Стражданнями Христос говорить страждальцю: в твоїх муках Я з тобою, Я розумію твій біль, розумію твій страх. Співстраждання Христа не тільки втішає, підтримує як ідея (згадаємо народне «Христос терпів і нам велів»), але тепер людині, що вірить у Нього, легше зустріти Його у власних стражданнях, подібно до того, як зустрів Іов. Впізнавши в Ісусі Предвічного Сина Божого, християнство відкрило людству вражаючу істину про Бога: Йому не тільки є до нас діло, Він стає людиною заради нас, поділяє з нами не тільки те добре, що є в житті людини, а й жах, прокляття, те, чого ми боїмось: – муки, граничну самотність, переживання залишеності Богом, смерть, щоб людина могла розділити з Ним Його небесні скарби.

ПРОЩЕННЯ

Всім добре відомо: коли хтось несправедливо заподіяв якесь вагоме зло, природне бажання – відновлення справедливості. І тут, уявіть, з'являється хтось третій, хто має владу, та каже: так, він дуже недобре з тобою вчинив, але я прощаю його, тому й ти прости. Як це вам? Які це викликає почуття? Несправедливості по відношенню до вас? А коли Той, Хто прощає йому, прощає також і тобі? Якщо, завдяки тому, що Він став людиною та розділив страждання та смерть з людством, Він, замість тимчасового та кінечного – дарує тобі життя назавжди; замість недовгого та нетривкого щастя цього життя – відкриє тобі Велике та Невимовне, замість невеликого струмка – повноводні ріки радості та любові; з твого маленького клаптику-городуку проростить райські

рощі? І все це – незаслужено, незпівставно, незрівнянно ба більше, про що ти міг помислити в твоїх найсміливіших мріях? Він може сказати страждальцю: Я дарую тобі те, що ти ніколи не міг мати, що ніхто не міг заслужити, це – Мій Дар. Я хочу, щоб ти був зі Мною, тому прости, як простив Я. Інакше – «не матимеш частки зі Мною». Той, хто заподіяв тобі зло, себе зранив та скривдив набагато більше.

Він радикально відмовився проявляти Свою владу над людиною, щоб ніяк не обмежувати її вільний вибір в прийнятті Себе та Свого вчення. Про це свідчать Його відповіді на спокуси в пустелі, також те, що Він приховує Свою божественність та не бажає розголошу про чудеса, які творить. Єдина влада, про яку Ісус говорить до Свого Воскресіння – влада прощати гріхи. Але й їх Він прощає не лише тому, що Єдиносущний Син Всевадного. Ця влада у Нього й з морального боку – Він стає людиною, щоб заради цього прощення віддати Себе на муки та смерть, щоб наслідки гріха прийняти на Себе. Перший крок до цього прийняття – втілення, яке є одночасно й кенозисом (самоспустошенням), прийняттям умов існування занепакої природи людини, прийняття самої занепакої природи.

Я з вами, та не полишу дару вічного життя, не зважаючи на те, що ви зі Мною зробили. В цьому радикальність Його прощення. Його страждання та смерть стають видаленням огорожі, доланням прірви, якою гріх відділяв людину від Бога та вічного життя в Ньому. До таємниці Його страждань належать не лише безвинні страждальці, а й ті, хто їх причиняє, насильники. Всі.

ПІДВИЩЕННЯ

Страждання може приносити людині дуже важливі, навіть великі духовні плоди. Бага-

тьом воно відкриває правду про себе та власне життя, про відносини з іншими (проявляючи справжні дружбу та любов), руйнує хибні ієрархії цінностей, робить більш милосердними та вдячними, примиряє з ближніми та з Богом. Якщо таке відбувається, людина може усвідомлювати ці плоди, як сенс страждань: ось заради чого мені це дано.

Це – загальнолюдський досвід, але лише в християнстві, завдяки стражданням Сина Божого, страждання було осмислене як важливий інструмент духовного зростання. З одного боку, традиційними є прохання в богослужіннях про безболісний кінець життя, з іншого – в літературі та загальній церковній свідомості передсмертна хвороба вважається тим, що допоможе підготуватись до переходу в вічність, а безліч християн просили та просять про таку хворобу перед смертю задля більш глибокого покаяння.

Згадаю історію простої сільської жінки, яка довго боролася за життя доньки-підлітка, хворої на рак. Їй, завдяки волонтерам та жертвам людей, вдалося знайти великі кошти на операцію в Німеччині, зробити пересадку кісткового мозку. Але потім, у стані пригніченого задля пересадки імунітету, доньку постійно долала то одна, то друга інфекція, навіть при повній стерильності палати. Їй неодноразово рятували життя, дівчинка дуже гостро страждала, лікарі казали, що все це дуже нетипово. Тривало це довго. Саме тоді я познайомився з її матір'ю, вона дуже просила молитися за доньку. А через деякий час повідомила, що донька померла, та при зустрічі розповіла, що в якийсь момент донька з докором, наскільки було сил, закричала: «Мамо, припини молитись за мене, відпусти! Чуєш, я вже не можу терпіти, відпусти, не утримуй!!!» Тоді вона усвідомила, що Бог тримав життя в донці лише заради неї самої та її прохань, що по якійсь причині Він не дає їй одужання, а ба-

жає забрати з цього життя. Вона припинила молитись і на наступний день донька відійшла в інше життя. Причина матері не відкрилася, але все це змінило її. Вона сказала: «Колись я жила лише інтересами моєї сім'ї, але коли я пройшла через страждання моєї дитини, для мене стали близькі страждання всіх дітей, для мене тепер всі діти, ніби свої, рідні». Страждання розширили світ і серце цієї жінки, наблизивши її до Того, Хто опікується кожним, Кому всі – рідні діти, та до тієї Матері, яка, пройшовши через страждання Сина, відкрила Своє серце стражданням людства.

Безумовно, добрі плоди страждань у земному житті – не правило, а можливість. Когось страждання підносять, когось озлоблюють. Страждання – вогонь, у якому може запалати серце людини бажанням участі, сили, втіхи Бога, спасіння. Страждання може підвищувати людину, часто на досягнути лише для святих висоту.

БОРГ ТА ВТІХА

Людям властиво відділяти себе від світу страждань, ми відсторонюємось від нього стіною страху. Особливо від світу інвалідів, особливо з розумовими розладами, або неповноцінністю. Але ті, хто займався піклуванням про них, знають, що Бог може відкривати особливий духовний досвід самим інвалідам та являє відчутне благословення на такому піклуванні.

Жан Ваньє у Франції створив мережу громад «Ковчег» (потім такі громади виникли й в інших країнах), у яких люди-добровольці в звичайних будинках постійно живуть із людьми з обмеженими можливостями як з братами та сестрами. Ось розповідь Діани, молоді жінки з синдромом Дауна: «Я народилась із дірою в серці. Коли я була маленькою, для цієї діри потрібна була латка, і я дуже хворіла. Можли-

во, тому я завжди відчувала себе особливою... Бог – мій кращий друг. Бог зробив мене особливою, тому що для Нього я – особлива»⁶. Бог відкрив Діані, що любить її такою, як вона є. У світі цієї любові вона осмислила й свою «ненормальність», як наслідок Його до неї особливого відношення, любові. Чи багато «нормальних» людей мають досвід таких безпосередніх відносин з Богом?

Сам Жан Ванье, який більше 40 років прожив у таких будинках із людьми з інвалідністю переважно з обмеженими розумовими здібностями, або розладами, свідчив, що не тільки ці люди отримують підтримку та гідне відношення, на відміну від жахливих умов інтернатів, а й фізично здорові люди, живучи з ними, преображаються, спілкування з людьми з інвалідністю наповнює їхнє життя радістю: «Коли я почав жити разом з людьми з обмеженими можливостями, я навчився пустувати та радіти життю»⁷. Дехто з цих людей отримують досвід справжньої віри, близькості до Бога адже «інвалідам» з розумовими особливостями властива особлива відкритість до Бога, така, яка дуже рідко зустрічається у світі «нормальних» людей.

Безумовно, все не так просто з людьми з інвалідністю, серед них немало озлоблених, вони потребують особливої підтримки та піклування.

Бог «радий бути» боржником людині, якій заподіяли якесь велике зло. Наприклад, лишили її життя, або вона народилася з важкою інвалідністю, що постійно приносила муки. Бог міг би сказати страждальцю: «Я дарував тобі це життя, ти потерпів в ньому від зла, тому я дарую тобі в вічності те, що інші без боротьби та подвигу не отримують».

⁶ Ванье Ж. Жить мирно среди насилия: пророческое свидетельство слабости. К.: Дух і літера, 2016, с. 15.

⁷ Там само, с. 44.

Але більш делікатною буде не метафора боргу, компенсації, а люблячого Батька, Який має багато дітей, дуже їх любить, але особливо Своє піклування та ласку являє на дитині, яка захворіла або потерпіла внаслідок якоїсь біди, втішає її.

СЕНС ЖИТТЯ ТА ІНШІ СЕНСИ

Сьогодні людство, схоже, страждає найбільше від втрати сенсів – загальнолюдських та особистих.

Той, хто зустрічається с Богом, відкриває Його й як СENS сенсів. Він – володар сенсів, надає сENS всьому існуючому, але й Він Сам – кінечний, інтегральний, живий СENS буття. Той, від Кого все почалось, щоб потім прийти до Нього, розкритися в Ньому. Виявити, що всі потенції, всі сенси Всесвіту та людини були спрямовані саме до Нього, до набуття в Ньому сповненості, досконалості.

Що приводить людину в захоплення, підносить її, надихає, наповнює життям, розкриває? Зустріч з тим, що (або хто) має в собі красу, таємницю, глибину, перспективу, свободу.

Бог – таємниця та досконалість, у спілкуванні з Ним – перспектива необмеженого пізнання, вдосконалення. Він – таємниця, що є витокom невимовної краси, всіх благ. Святитель Миколай Сербський у своїх моліннях писав про таємницю, як про умову любові: «Всяка любов горить та не згорає, доки живе тайна. Розкрита тайна – згоріла любов. Вічною любов'ю клянусь я Тобі, як і Ти клянешся мені вічною тайною»⁸.

Але до цієї таємниці життя в Бозі хтось причасний більшою мірою, хтось – меншою. Тому навіть віруючі в Бога люди можуть сприймати земне

⁸ Николай Сербский (Велимирович), свт. Моления на озере.

життя як справжнє, повноцінне. А майбутнє, вічне, після загального воскресіння – як щось якщо не ефемерне, то щось менш бажане, куди аж ніяк не варто бажати попасти, принаймні не скоро.

Саме в ньому, майбутньому віці, у вічності, житті невимовної інтенсивності та сповненості, ця причасність розкриється ще більшою мірою. Там зможуть розв'язатися й таємниці тимчасового, зокрема – таємниці страждань. Відповідь Христа на запитання про народженого сліпим: «щоб діла Божі явились на ньому» (Ін. 9: 3) – загальна відповідь на проблему безвинних страждань (та й не тільки безвинних). Але для більшості страждальців, які не зустрілися з Христом у земному житті, ці діла Божі являться в майбутньому віці.

Оскільки Бог серцезнавець та знає нас краще, ніж ми себе, Він може допомогти й у знаходженні особистих сенсів, наприклад життєвого покликання, свого місця в житті. Він може та бажає стати людині й Батьком, й Другом, й Радником, Який завжди поряд, якщо людина відкриває Йому двері свого життя та серця, куди Він без дозволу не входить. Він може повертати сенс та красу тим речам, які стали для нас сірою буденністю. Якщо ми звертаємось до Нього не тільки під час ранкових та вечірніх молитов, але й запрошуємо Його стати співучасником простих, буденних наших занять.

ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВІЧНИХ СТРАЖДАНЬ

Іноді у людей складається враження, що прощення «легко» відміняє відплату за скоєне зло. Особливо гострим це питання може по стати внаслідок тих жахливих злочинів, свідками яких ми стали в час нинішнього вторгнення Росії. Але той, хто мав досвід справжнього каяття, знає, що, коли Бог торкається

людини, пробуджується її сумління. Дехто знає з власного досвіду, або міг чути від інших, що немає нічого більш страшного, ніж муки совісті. Вони бувають такими, що іноді здається легшим, щоб по-живому відрізали частину тіла, лише б не терпіти цієї муки! Ті, хто скоїли, наприклад, кримінальне вбивство, не отримують повного прощення, доки не відстраждають, не оплачуть це повною мірою. Згадую розповідь священника, що служив у тюрмі, про вбивцю власного батька, який розкаюється. Тоді він вже два роки постійно допомагав у храмі, але весь цей час майже безупинно на кожній службі ридав. В православній традиції живе переконання, що, якщо людина не оплакала по-справжньому свої злодіяння в цьому віці, вона буде нести відплату за них за межею життя, переживаючи передчуття вічних страждань перед Страшним Судом.

Для деякого гостре питання – проблема вічних страждань. Якщо Бог є Любов, то як же ж Він допустить страждати вічно, назавжди? Хіба співчутливій людині не важко спокійно дивитись на довгі та сильні страждання навіть наполегливого, злобного грішника? А уявити, що ще більш інтенсивні страждання будуть тривати вічно? Не будемо тут згадувати апологій вічнотриваючих страждань, чому вони нібито повинні існувати. Наведемо лише один роздум.

Уся історія людства, починаючи з Адама, – історія діалогу між Богом та людством. Почалось з Адама: він, досліджуючи світ, усвідомлював якусь проблему, в ньому назрівав запит, Бог на цей запит відповідав. Даючи імена тваринам, усвідомив, що вони парами, а він – один. Бог творить йому «помічника» – жінку. І так буває в житті кожного: ми шукаємо себе, своє (в чому наш дар, в чому ми були б щасливі), і, якщо в нас зріє усвідомлений запит, Бог

відповідає на нього можливістю його реалізувати. Так – навіть в житті тих, хто не визнає Його існування (вони цей дар приписують власним зусиллям, везінню, Всесвіту). Так, до речі, і з «проклятими» екзистенційними запитаннями. Якщо ми їх формулюємо, якщо це не порожня зацікавленість (бо бувають «диванні» й співстраждальці, й шукачі справедливості, які гірше за друзів Іова). Якщо це для нас по-справжньому життєво важливо, ми можемо отримати відповідь від Бога.

Згадаємо історію Авраама та Лота. Що по суті відповідає Бог на запитання Авраама про праведників в Содомі? Що Його милість перевищує всі найсмільвіші уявлення Авраама.

Скільки разів, оголошуючи суд грішникам, Бог насправді вручав їх долю суду праведника, чекав його реакції, заступництва?

Згадаємо, як Господь відкрив Мойсею, що хоче знищити євреїв, Мойсей заступився за них і Господь їх «помилував». Насправді Бог цим випробовував і самого Мойсея.

Як Христос «не хотів» виконувати прохання сиро-фінікіянки, даючи проявитись її вірі (за кого вона Його має), піклуванню учнів (як вони поставляться до умовлянь язичниці), даючи усвідомити Божий задум – спочатку «наситити» дітей, які потім повинні «нагодувати» Благою Вістю й язичників.

То може й слова осуду Христа на Суді, про які Він говорить в притчі про козлів та овець (про Страшний Суд), теж не будуть Його останнім вироком стосовно немилосердних? Може, Він буде чекати, що скажуть після Його слів вірні та праведники?

Молитва, яку було знайдено на зім'ятому клаптику паперу в фашистському концтабо-

рі Равенсбрюк, дає підстави припускати, що вірні Його та праведники скажуть своє слово. Ось ця молитва:

«Господи, пом'яни чоловіків та жінок не лише доброї волі, а й злої. Але не пом'яни всіх страждань, які вони спричинили нам. Більше за все пом'яни плоди, які ми принесли в цих стражданнях. Наше братерство, вірність один одному, наше смирення, мужність та щедрість, нашу великодушність, які ми виростили в цій біді. Нехай, коли наші кати прийдуть на Твій Суд, всі ці плоди будуть прощенням для них».

Одне можна сказати абсолютно впевнено: Божественна педагогіка зла, таємнича, але досконала та дієва, розкриється в повній мірі в майбутньому, в вічності. «Ваші думки – не Мої думки», – говорить Господь (Іс. 55: 8). Буде явлена справедливість повною мірою, бо вона – один із проявів Божества. Але й наша милість та здатність співстраждати іншим не перевершать Його милості. Бо вони всіяні, вкладені в нас Ним, джерелом та витоким мають Його безмежну, невимовну, надраціональну милість. Саме це віднаходить в кінці кінців людина, яка вимагає милості у Бога для інших, недостойних, або тих, хто на її погляд, полишений цієї милості, долі, щастя, несправедливо скривджений. Людина виявляє, що Він Сам бажав цього, надихав цей пошук, та не осуджував цей виклик. Бо покликав віруючих в Нього до співучасті в спасінні та зціленні світу. Бо після Вознесіння вручив світ піклуванню Своїх вірних – це й є головним сенсом слів: «Що тільки розв'яжете на землі, розв'язано буде на Небі» (Мф. 18: 18). Задля того, щоб відповісти на цей виклик, щоб привести до пізнання Своєї милості, до усвідомлення, що найважливіше в тобі – це те, що ріднить тебе з Ним, найцінніше для тебе – те, що ти знайдеш у Бозі тією мірою, якою навіть не сподівався й мріяти.

ВІД ЧОГО НАС СПАС ХРИСТОС?

протоієрей
Андрій ДУДЧЕНКО

*доктор філософії з богослов'я,
секретар Богословсько-літургічної
комісії ПЦУ, викладач КПБА,
головний редактор «ЦіС»*

Страсті Христові і Світле Христове Воскресіння – це та мета, до якої ми готувалися впродовж семи тижнів святої Чотиридесятниці. Наприкінці Великого посту, коли ми стоїмо перед хрестом, а потім перед плащаницею, ми розмірковуємо про жертву Христову. І тут постає питання: від чого нас спас Христос?

Чи щось насправді змінилося у світі через хресну смерть і воскресіння Христове? Люди, як і до пришествя Ісуса Христа, до Його смерті, продовжують грішити і помирати. У світі так само багато страждання і болю, і під час війни ми не тільки усвідомлюємо це розумом, а й переживаємо усім своїм еством. Ми знаємо на власному досвіді, що й стан нашої природи – вже нас, охрещених, – не є досконалим, і нам доводиться боротися з гріхами та пристрастями. І ми знаємо, що ми далеко неідеальні люди, навіть коли не робимо великих або тяжких гріхів (дай Боже, щоб ніхто з християн їх не робив), але однаково – чи то спалахне гнів на когось, чи то якесь слово не те скажемо, чи, може, допустимо якусь неправду в своєму житті – все це з нами, на жаль, буває. І ми також усвідомлюємо, і знаємо це достеменно, що до кінця життя ми навряд чи подолаємо всі свої пристрасті і не станемо безгрішними. Тож який результат від того, що прийшов Христос і від чого Він нас спас?

Таке питання постало ще у першому християнському поколінні. Апостол Петро в Другому посланні переказує слова лю-

дей, яких він називає «зухвалими хулителями», що запитували: «Де обітниця прищестя Христового?». Перші християни думали, що ось-ось, і за час їхнього покоління вже прийде Христос вдруге у славі. Вони не встигнуть померти, як відбудеться воскресіння мертвих і Суд, і настане вічне життя у Божому Царстві.

Тож «де обітниця прищестя Його? Бо з того часу, як почали вмирати батьки, від початку творіння, все залишається так само» (2 Пет. 3: 3). Чому не були зняті прокляття Старого Завіту? Зокрема, «порох ти, і до пороку повернешся», «в поті лица будеш їсти свій хліб», жінка в болях буде народжувати дітей (Бут. 3: 16–19). Якщо Христос відкупив і відновив природу людини, то чому в нас, християн, відроджених у Хрещенні від води і Духа, вона досі залишається пошкодженою? Чому Христос не виправив людську природу відразу в усіх нас миттєво, а поставив мету («Будьте досконали, як Отець ваш Небесний досконалий» (Мф. 5: 48)), до якої за час нашого життя ми ніколи не зможемо дійти?

Про це хочу сказати декілька тез простою мовою, незважаючи на те, що на цю тему було написано багато серйозної богословської літератури.

Теза перша. Старий Завіт і Новий Завіт – це не два різних завіти, а це є одна священна історія, єдиний завіт, який розкривається від Старого в Новому, але не переривається. Цей завіт описує історію взаємин Бога і людей, Божий план спасіння людства. Господь задумав спасти людину відразу після її гріхопадіння, і навіть ще раніше, навіть до створення людини відбулося те, що ми називаємо «передвічною радістю»: Господь знав всі наслідки Своєї ініціативи створення світу і людини та свідомо пішов на ризик. Господь, всезнаючий і всевідаючий, знав про те, що людина згрішить. Але вже тоді Господь пе-

редбачив, як Він буде спасати нас. І оскільки наш Творець благий і мудрий, то, напевно, Він знає, що, незважаючи на наші гріхи, на гріхопадіння, через яке людина опинилася під владою смерті, стала смертною, є вихід.

Наше буття і Божий задум щодо нас не обмежуються умовами життя в цьому світі. Ми очікуємо, що попереду буде щось краще, інакше Бог, як благий і премудрий, не створив би світ і нас. Тож певний план у Бога є: він передбачений від початку створення світу. Реалізацію цього плану спасіння можна побачити вже у Божому завіті з Адамом і Ноем, а згодом – у особливому завіті, який Господь уклав із Авраамом (Бут. 12: 1–3). Від Авраама починається історія вже безперервного завіту з конкретною родиною, від якої, як Господь пообіцяв, народиться великий народ, і потім благословення цього завіту поширяться на всі народи землі. Цей завіт сповнився спочатку в народженні Ісаака, потім Якова і його дванадцяти синів, а згодом сповнився у Христі.

Господній план є таким, який діє поступово, який розгортається в історії. Не треба розглядати час до прищестя Христового, до втілення Сина Божого, і час після втілення Сина Божого як два принципово різні періоди щодо всього світу. Так, для людей, які увірували в Бога і прийняли Ісуса Христа як Господа і Спасителя, це два принципово різні періоди. Нова доба відкрилася із прищестям Христовим, але для зовнішнього світу все залишилося поки що так, як і було. Ніч минула, а день наблизився. Ранкова зоря вже засяяла, темрява відступила, але сонце ще не піднялося у зеніт. Люди ще грішать, і смерть ще панує над людством – над віруючими і невіруючими.

І тут ми наближаємося до **другої тези**: смерть панує, але не вічно. Христос приніс спасіння. «Спасіння» – це дуже сильне слово. Воно озна-

час не просто позбавитися, скажімо, від нежиті. Спасіння – це така допомога, без якої людина не може вижити сама. Це, наприклад, як врятуватися під обстрілами. Один мій знайомий під час облоги Києва навесні 2022 року ночував у себе в квартирі у багатоповерхівці, як і більшість із нас. У будинок влучили, у квартирі хвилиною винесло всі три вікна, а в його кімнаті цілими залишилися тільки його ліжко та іконостас. Випадковість це чи чудо? Я би сказав: і одне й інше. Це – втручання Боже, яке очевидне для того, хто вірує і хто це пережив, але не примушує повірити інших.

Так ось, врятуватися в дуже загрозливих обставинах – це і є спасіння. Це те, що приніс нам Христос. Без Нього самі ми спастися не могли, а з Ним це спасіння є.

Теза третя. Христос врятував нас від смерті через те, що Син Божий став повноцінною людиною, прийняв на Себе людську природу, як усі ми, зі всіма наслідками гріхопадіння. Єдине, що відрізняє Його від нас – це те, що Він не мав жодного гріха. Він не грішив, але мав таку саму природу, як і ми після гріхопадіння, тобто природу, яка підвладна стражданням, і яка є смертна. Приймавши цю природу на Себе, Христос відновив її в Собі, коли воскрес із мертвих.

Христос прийшов через смерть до воскресіння. Після воскресіння людська природа в Ньому відновлена. Тіло воскреслого Спасителя є тим самим тілом, яке перетерпіло страждання, померло і було покладене в гробницю. І водночас це тіло є не таким самим, як було до смерті: воскреслий Ісус з'являється учням, коли ті зібрані за замкненими дверима, Його не одразу впізнають... Це нова якість буття, але – що важливо! – це та нова якість буття, яка вже є принципово можливою для людини, адже людське тіло воскреслого Ісуса Хрис-

та вже стало таким. І ми станемо такими при нашому воскресінні.

Божий дар спасіння, який даний нам, є вільним і не нав'язливим. Господь відкрив нам цю дорогу, приніс нам спасіння, пройшов першим цей шлях і тепер простягає руку назустріч, запрошуючи до Себе – до повноти життя. Осягнути цей дар у повноті ми зможемо тоді, коли воскреснемо. Ми чекаємо Другого пришествя Христового, коли відбудеться воскресіння і наших тіл, відновлення нашої природи. Тоді вже смерть буде переможена остаточно, тоді вже спасіння буде повнотою життя, повнотою всього в усьому.

Нам, християнам, вкрай важливо пам'ятати: **ми чекаємо не загробного життя душі після смерті, а воскресіння наших тіл.** Про різні форми життя душі після смерті навчають різні релігії, унікальність християнської проповіді в наголошенні саме на тілесному воскресінні мертвих. Як натхненно про це пише апостол Павло: «Як же деякі з вас говорять, що нема воскресіння мертвих? Якщо нема воскресіння мертвих, то і Христос не воскрес. А якщо і Христос не воскрес, то й проповідь наша марна, марна і віра ваша» (1 Кор. 15: 12–14). У загробне життя душі вірили та прагнули язичники-елліни, серед яких проповідували ранні християни. А перші християнські апологети наголошували: людина є людиною тоді, коли її душа і тіло поєднані. Душа людини як і тіло – ще не є людиною, бо людина – це єднання душі і тіла. Невідомий автор твору «Про воскресіння», який приписують зазвичай св. Юстину Філософу, наголошує: «Бог *людину* покликав до життя і воскресіння: він покликав *не частину*, а *ціле*, тобто душу й тіло»¹. Людина

зникає, коли зникає цілісність зв'язку між душею й тілом. Тому посмертне життя душі – це не те, чого ми прагнемо як остаточного визволення. Це язичники вважали тіло «в'язницею душі». Християнство сповіщає втілення Сина Божого, воскресіння Його померлого тіла та вознесіння цього людського тіла Спасителя на небеса – до слави Божої. Матеріальне вже бере участь у Божественному житті.

Як нам долучитися до воскреслого Христа? Ми не можемо відновити від наслідків гріхопадіння власну природу, поки не помremo і не воскреснемо. Але вже зараз ми можемо приймати запоруку майбутнього воскресіння – Тіло і Кров воскреслого Ісуса Христа. Саме це ми робимо, коли причащаємося Тіла і Крові Христових. І, як пише апостол Павло, якщо ми відроджені до нового життя разом із Христом через хрещення, то ми вже померли у хрещенні разом із Ним для гріха – для того, щоби жити разом із Ним для Бога, і щоби мати життя вічне (Рим. 6: 3–11).

Причастя Тіла і Крові Христових не робить нас святими автоматично, це не магія, яка би діяла безвідносно до особистого прагнення і вибору. Це підтримка від Господа на шляху, на якому нам треба свідомо обирати добро, ухилятися від будь-якої кривди, лукавства та всілякого роду зла, поспішати робити добрі вчинки, адже, «зробивши це одному з цих братів Моїх менших, Мені зробили» (Мф. 25: 40), – свідчить Господь. Вкрай небезпечно думати, ніби причащення Святих Таїн робить нас кращими за тих, хто не причащається чи не вірує. Ми не є достойними прийняти Тіло і Кров втіленого і воскреслого Бога. Ми приймаємо їх тому, що це Він запрошує нас до спілкування із Собою і простягає нам ці Святі Дари як підтримку на шляху до життя – на шляху, який Він відкрив нам, але потрібно докладати зусиль, щоби його пройти.

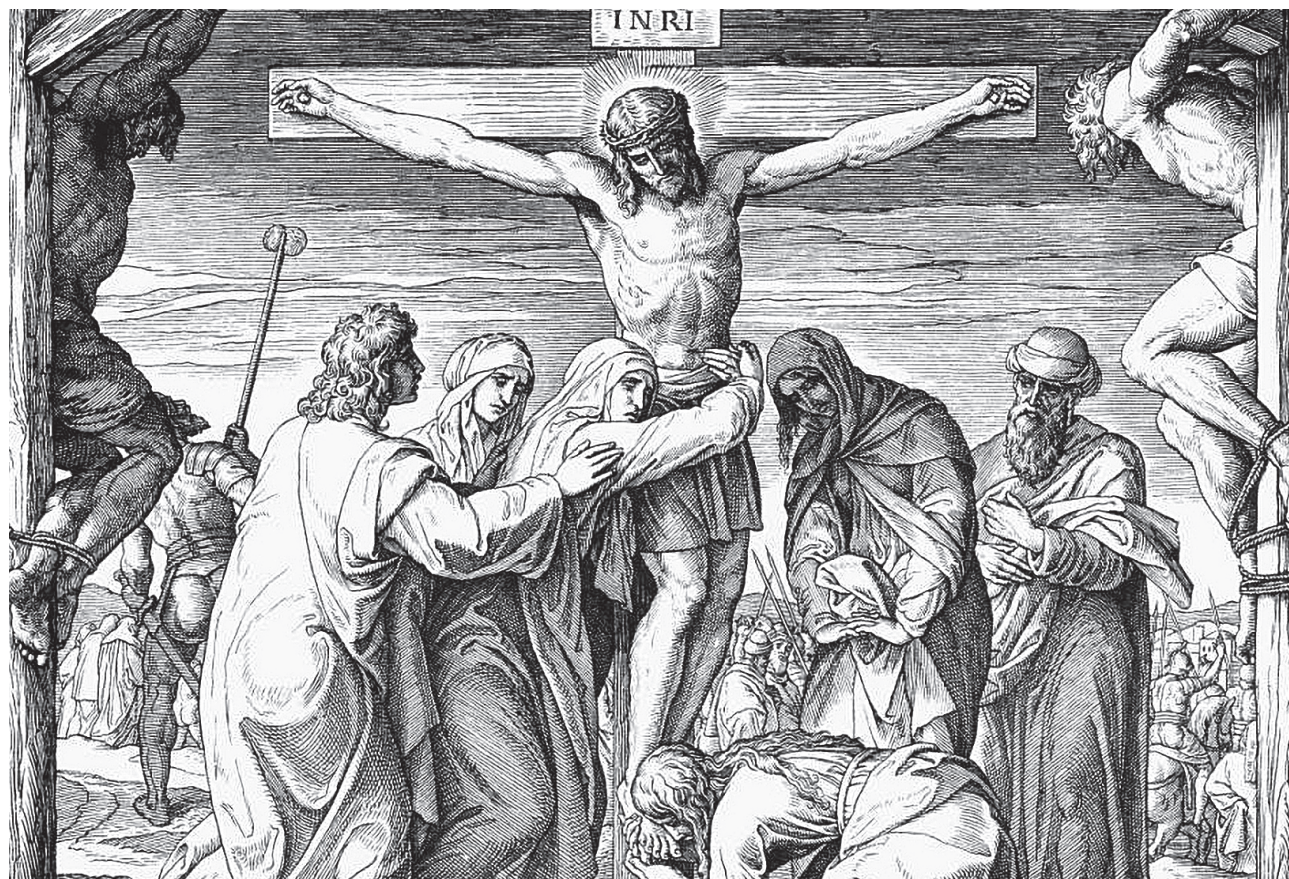
¹ De resurr., 8. Цит. за: Флоровский Г., прот. Воскресение жизни. / Догмат и история, Москва, 1998, с. 237.

Наступна важлива теза: шлях до воскресіння лежить через хрест. Сам Господь, прийнявши на Себе наше людське ество, преобразив його повністю тоді, коли помер на хресті і потім воскрес.

Сам Христос пройшов через смерть, і нам належить теж пройти через зустріч із цим «останнім ворогом», як називає смерть апостол Павло (1 Кор. 15: 26). Тільки після смерті ми зможемо воскреснути. Тільки пройшовши через усі врата смерті, ми зможемо вийти по той бік її, коли смерть вже не буде панувати над нами і її не буде взагалі. Але в цьому світі поки що для нас залишаються, на жаль, і страждання, і біль, і власне смерть. Ми не можемо цього уникнути, хіба що останнє покоління, яке, як говорить апостол, доживе до

Другого пришестя Христового, коли ті, хто будуть на той момент жити, зустрінуть Господа у славі і відразу будуть преображені: «Не всі ми помremo, але всі змінимось» (1 Кор. 15: 51). А всі покоління, що жили раніше, будуть преображені під час воскресіння з мертвих.

Господь Бог хоче спасти усіх, але нікому не нав'язує спасіння. І ось, в одних і тих самих обставинах трапляється так, що дехто побачить дію турботи Божої, а дехто назве це просто випадковістю (як із подіями, коли хтось врятувався на війні, а хтось загинув). Віра тому і називається вірою, що до неї ніщо не може зобов'язати. Віра – це абсолютно вільна відповідь людини. Ми вільні у тому чи вірити, чи ні. Якщо ми відповідаємо вірою, то ця віра в Бога, в дароване Ним спасіння, приносить

спасіння нам, адже робить нас синами і дочками Божими. А зовні для невіруючих справді все залишається так само. Апостол Петро, відповідаючи на те запитання, яке ми поставили на початку (чому досі все залишається так само?), пояснює це так: «Не зволікає Господь з виконанням обітниць, як деякі вважають те зволіканням; але довготерпить заради нас, не бажаючи, щоб хто загинув, а щоб усі прийшли до покаяння» (2 Пет. 3: 9).

Отже, чому наша природа в нас залишається досі пошкодженою? Бо ми ще не пройшли через смерть до воскресіння. Ми ще чекаємо. Але чи є той ідеал, який поставив перед нами Христос, недосяжним на практиці? Ні, не є. Тому що воскресіння, повнота життя чекає всіх нас, і запорукою тому є Христове Воскресіння. Але навіть і в цьому житті ми знаємо, що цей ідеал можна певною мірою досягти. Прикладом тому є святі люди, а також і всі ті, хто всерйоз сприймає християнство. Для того, щоби пережити своє християнство насправді, сприйняти його в повноті нашого людського буття, досягнути ці істини не тільки логікою, але пережити ще і серцем, потрібно вступати у взаємини з Богом. Для цього потрібно не просто іноді читати Святе Письмо, а жити, надихатися ним. До того ж читати не тільки Новий Завіт, але також і Старий, в якому є багато істин, які аж ніяк не скасовані, які безпосередньо торкаються нашого життя в цьому світі. Нам варто мати Святе Письмо за орієнтир, оскільки це – свідчення про живий голос живого Бога, щоби жити відповідно до того, якими хоче нас бачити Бог. Жити в нашому особистому Завіті з Богом, який був укладений, коли нас похрестили. Священна історія продовжується, і ми маємо усвідомити, що є її частиною. Живучи між двома пришествями Христа (Його першим пришествям у людському тілі, яке страждало, було розп'яте і воскресло, і Другим пришествям Христа у славі), ми – частина Тіла Церк-

ви, Тіла Христового. І Господь хотів би, щоб ми тут, живучи в цьому світі, були продовженням Його місії, щоб ми свідчили самим своїм життям про спасенну силу Божу, про Його воскресіння, і були початком нового життя, новим народом, який буде видимою присутністю Слова Божого в світі.

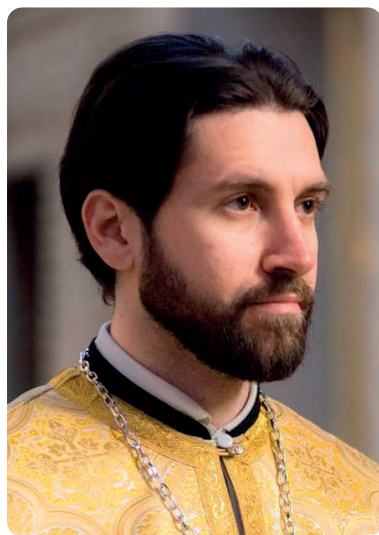
І наостанок хочеться навести слова святителя Григорія Богослова, який, розмірковуючи про сенс жертви Христової, говорить, що Слово Боже втілилося передусім для того, щоби ми, люди, освятили життя через людськість Божу, через людську природу Божу, тобто щоби ми могли преобразитися, оновитися, досягнути повноти життя². Наше спасіння є метою того Божого плану, який був задуманий Богом ще від початку світу. Господь, наш премудрий Творець, бажає кожному з нас спастися, і як не відповісти любов'ю на цю незбагненну Божу любов? Адже, за свідченням євангеліста Іоана, «так полюбив Бог світ, що віддав і Сина Свого Єдинородного, щоб усякий, хто вірує в Нього, не загинув, а мав життя вічне» (Ін. 3: 16).

Повнота цього вічного життя відкриється нам при нашому воскресінні. Але вже великий і потужний проблиск цього життя ми бачимо у Воскресінні Христовому, яке святкуємо кожен раз, коли зустрічаємо Пасху. Нехай великодня радість принесе кожному з нас впевненість у тому, що над усіма нами є Бог, Який не тільки премудрий Творець, а водночас і люблячий Тато, а Його єдинородний Син – Христос, Який став людиною, називає нас Своїми друзями. Він за нас, Він на нашому боці. Господь Бог хоче кожному з нас оновлення і спасіння. Приймемо ж цей Божий дар для того, щоби жити новим життям у Христі!

² Слово 45, 22. Parafia.org.ua/biblioteka/svyatootsivski-tvory/slova/slovo-45/

ЧОМУ МИ ВІРИМО У ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТА?

*священник
Костянтин ШЕВЧЕНКО
бакалавр богослов'я,
настоятель Української
Православної громади
міста Зальцбург, Австрія*

З року в рік у Великдень – Світле Христове Воскресіння – ми вітаємо одні одних словами «Христос Воскрес!» і відповідаємо – «Воістину Воскрес!». Це привітання вже стало нормою і традицією для всіх: як православних, так і не уцерковлених людей. Але, на превеликий жаль, мало хто замислюється над тим, що це привітання – сповідання віри в те, що 2000 років тому за міськими мурами міста Єрусалиму, після Своєї трагічної смерті від страшних тортур на хресті, воскрес із мертвих Боголюдина Ісус.

Для нас, християн, Воскресіння Христа – основа нашої віри, як пише апостол Павло: «А якщо Христос не воскрес, тоді марна й проповідь наша, марна й віра ваша.» (1 Кор. 15: 14)¹. Для нас воскресіння Ісуса з мертвих – факт, подія, яка відбулася на історичній сцені і стала поворотною в історії людства. Але в нинішній секулярний час багато хто навіть із числа християн починає сумніватися в тому, що воскресіння Ісуса відбулося насправді. Можливо, це був духовний досвід близьких учнів Ісуса? Або Ісус впав у летаргічний сон? Є багато припущень з цього приводу, ми їх усі розглядати не будемо, оскільки тема дуже розлога і однієї статті не вистачить, щоб описати всі теорії. Зупинимося тільки на двох основних питаннях: Чи помер справді Ісус? Порожня гробниця: що ж сталося?

¹ Тут і далі цитати з Біблії подано за Сучасним перекладом Українського Біблійного Товариства.

ЧИ ПОМЕР СПРАВДІ ІСУС?

Деякі дослідники припускають, що Ісус на хресті зовсім не помер, а впав у летаргічний сон або, за іншою з версій, йому дали напій – зілля, що вимикає свідомість, і людина, яка вжила його, впадає в стан тимчасової коми. Але чи так це? Ми зараз коротко розглянемо свідчення Євангелія про розп'яття Ісуса і неєвангельські свідчення, що підтверджують біблійну розповідь.

Усі чотири євангелісти – Матфей, Марк, Лука та Іоанн описують останні години земного життя Ісуса. Хоч і місцями в них і є розбіжності в деяких деталях, але в них є загальна картина опису того, що сталося з Ісусом того фатального дня п'ятниці.

Ісус пережив щонайменше два засідання суду, одне – на малому синедріоні, друге – в римського префекта Понтія Пілата, який і виніс Ісусу смертний вирок через повішення на хресті.

Перед початком страти засудженого піддавали бичуванню, щоб послабити організм перед розп'яттям. Це описують три Євангелісти (Мф. 27: 27–29; Мк. 15: 16–20; Ін. 19: 1). Так само, з неєвангельських джерел – свідцтва Йосифа Флавія – нам відомо про цю практику: *«Багато мирних жителів було схоплено і приведено до Флора, який піддав їх бичуванню, а потім розп'яв...»* (Юдейська війна, II, 14:9).

«За наказом головнокомандувача юнака (Ельзара) роздягнули догола і, поставивши його на очах у міських жителів, катува-

*ли бичами. Страждання юнака вразили євреїв, усе Верхнє місто стогнало, і плач був більший, ніж зазвичай буває через нещастя однієї людини... Він (головнокомандувач) **наказав поставити хрест, ніби збираючись прибити до нього Ельзара. Ті, хто побачив усе це з фортеці, перейнялися ще більшим жалем**» (Юдейська війна, VII, 7: 4).*

Під час бичування Ісус так само зазнав знущань з додатковим побиттям з боку римських солдатів. Оскільки Ісус, на їхню думку, називав Себе Царем Юдейським, то солдати вирішили зробити моторошну театральну виставу із засудженим Ісусом, вдягнувши на Його голову вінець із тернових колючок і додатково завдавали ударів тростиною по голові, яку вони вручили Йому як царський скіпетр.

Після бичування засуджений повинен був нести знаряддя своєї страти до призначеного місця, де і було здійснено останній акт екзекуції. Для Ісуса і двох засуджених розбійників це була закинута каменоломня за міськими стінами – Голгофа. Протягом шести годин Ісус у страшних муках висів на хресті, після чого віддав дух. Це бачили щонайменше кілька людей із числа учнів Ісуса (Лк. 23: 49).

Сонце ще не зайшло, а день тривав, отже, треба було вирішити, що робити з тілами, оскільки до заходу залишалися лічені години. За юдейською традицією злочинець, засуджений на смерть, має бути похованим до заходу сонця. Про це так само повідомляє і Йосиф Флавій: *«І вони (Ідумеяни) до такої міри переступили всі правила благочестя, що кинули мертві тіла непохованими – і це незважаючи на те, що євреї надають такого значення похованню мертвих: **навіть засуджений до страти через розп'яття повинен бути знятий з хреста і похований до заходу сонця**» (Юдейська війна, IV, 5: 2).*

Як описує Євангеліст Іоан, двом розп'ятим розбійникам перебили голівки, щоб прискорити їхню смерть, а побачивши, що Ісус, на відміну від розбійників, не подає ознак життя, Йому простромили ребра списом: *«...Один із воїнів списом проколов Йому бік, і одразу ж витекла кров та вода» (Ін. 19: 34)* Римляни, які розумілися на страті над злочинцями, знали, що роблять. Будь-яка помилка могла коштувати їм щонайменше кар'єри, а іноді й життя. Тому вони справді переконалися, що Ісус помер, а пробивання списом – доказ їхньої правоти про те, що смерть настала. Після настання смерті про це мали доповісти старшому, а той, за потреби, – префекту, який і виносив смертний вирок.

Перед заходом сонця Йосиф з Аримафеї – один із членів Синедріону – прийшов, щоб зняти тіло Ісуса з хреста і поховати в себе в новій гробниці, неподалік від місця страти. За Євангельськими свідченнями, Йосиф став учнем Ісуса. Що його спонукало поховати Ісуса у себе в гробниці достеменно невідомо. Можливо, Йосиф зі співчуття вирішив вшанувати Ісуса в такий спосіб, надавши Йому останній притулок у своїй гробниці. Або Йосиф просто виконував розпорядження Синедріону, бо вони були двигуном смертного вироку Ісуса, і за деякими джерелами саме Синедріон ніс відповідальність за подальшу долю тіла засудженого ними «злочинця».

Так чи інакше, Йосиф, взявши дозвільний лист від Пілата, забрав тіло і поховав. За цим спостерігали кілька жінок із числа свідків розп'яття.

Те, що Ісус справді помер, переконалися всі, починаючи з тих, хто проводив страту, закінчуючи тими, хто проводив Його тіло в останню путь.

А тепер давайте уявимо на хвилину, раптом Ісус не помер, а справді впав або в кому, або

в летаргічний сон. Настає ранок неділі, приходять жінки, щоб завершити обряд поховання і бачать живого Ісуса, ну як «живого» – понівеченого, напівживого, який із пробитими руками і ногами, пораненим тілом після жорстокого бичування показує себе жінкам. Це не той образ Ісуса, який описують нам Євангелія – живий і радісний, який говорить усім або «Радійте!» або «Мир вам!» Якщо об'єктивно подивитись, шанси на виживання після таких мук, які випробував на Собі Ісус, рівні нулю. Більшість критично налаштованих авторитетних учених і біблеїстів одноставні в тому, що Ісус справді помер, оскільки доказів Його смерті більше, ніж зворотних припущень.

Для нас, християн, які вірять у Воскресіння, важлива смерть Ісуса. Навіть не з богословського погляду, а з буквального. Без смерті немає Воскресіння.

ПОРОЖНЯ ГРОБНИЦЯ: ЩО Ж СТАЛОСЯ?

Як описують усі чотири Євангелія, рано-вранці першого дня тижня (у неділю) жінки з числа учениць Ісуса прийшли до гробу, щоб завершити обряд поховання. Але, прийшовши до гробниці, вони побачили відвалений камінь, а всередині не було тіла. Перед ними постав посланець (ангел) і сказав їм, що Ісус воскрес із мертвих, як Він передбачав. Що вони роблять? Вони у страху тікають і нікому нічого не кажуть: *«І, вийшовши, вони побігли від гробниці, бо їх охопили тремтіння і жах; та нікому нічого не сказали, бо боялися»* (Мк. 16: 9).

Чому жінки нікому нічого не сказали? Тому що це природно. Уявімо собі картину: ми через три дні після поховання нашого близького йдемо на цвинтар, щоб ушанувати пам'ять померлого, і, раптом, підійшовши до могили,

бачимо, що яма вирита, а тіла – немає. Поруч стоїть людина і каже, що наш близький воскрес. Яка наша реакція? Страх, жах і нерозуміння. Пригнічений стан учениць Ісуса, які прийшли до гробу, не міг адекватно сприйняти інформацію про те, що їхній Учитель живий, та й ще чекає на них у Себе на батьківщині в Галілеї. Вони на власні очі бачили, у яких страшних муках помер Ісус, і як вони ж проводили Його в останню путь.

Євангеліст Матфей описує, що Ісус зустрів жінок, які йшли від гробу: *«Ось Ісус зустрів їх, кажучи: Радійте! Вони ж підійшли, обійняли Його ноги й поклонилися Йому. Тоді каже їм Ісус: Не бійтеся, ідіть, скажіть Моїм братам, щоб ішли до Галілеї, – там Мене побачать»* (Мф. 28: 9–10).

Після цього жінки пішли і сповістили учням радісну звістку про те, що Ісус воскрес. З цього починається низка з'явлень Воскреслого Христа різним учням за різних обставин.

Ось невеликий список:

- Марія Магдалина (Ін. 20: 11–18);
- Симон-Петро (Лк. 24: 34);
- два учні по дорозі в Емаус (Лк. 24: 13–22);
- одинадцять учнів (Ін. 20: 19–29);
- апостоли в Галілеї (Мф. 28:16–17);
- понад п'ять сотень послідовників (1 Кор. 15: 7);
- Яків, брат Ісуса (1 Кор. 15: 6);
- Савл із Тарса – апостол Павло (Діян. 9: 1–9).

Тепер перейдемо до достовірності свідчення жінок і безпосередньо Євангельського тексту.

Євангельський текст описує події ранку, коли виявилася порожня гробниця, по-різному. Деякі деталі схожі, а деякі розходяться зовсім.

Виходячи з цього, у багатьох виникають сумніви з приводу того, чи правдива історія Воскресіння Ісуса. Нам, які живуть в епоху Google та інших ресурсів для пошуків новин здається, що події, які відбулися 2000 років тому, так само оперативно охоплювали суспільний простір, але це не так. Події давнини не були запроотоковані тією ж мірою, що й сучасні. Доступні для нас життєписи великих історичних постатей античності, серед яких Олександр Македонський, філософ Сократ, Юлій Цезарь та інші, були написані через десятиліття, а то й століття після їхньої смерті. Але ми не сумніваємося в їхній історичній точності. Так і з Євангельськими текстами, які були написані всього через кілька десятиліть після смерті Ісуса.

Події, що сталися з Ісусом, спочатку передавалися в усному вигляді: від друга до сусіда, від сусіда до родичів тощо. Тому мати кілька варіантів однієї й тієї самої події, які відбулися за кілька десятків років до написання Євангелій – норма. Ми, коли розповідаємо історію з вуст в уста, так чи інакше додаємо частину свого розуміння, або щось опускаємо навмисно. Така передача інформації може подекуди змінювати деталі, але не змінює основну суть.

У нас є чотири варіанти оповідань про Великодній ранок, але в першорядних деталях вони збігаються:

1. Жінки, які прийшли завершити обряд поховання над Ісусом, виявили порожню гробницю.

2. *Ісус, Воскреслий із мертвих, різними способами з'являвся Своїм послідовникам.*

Тепер перейдемо до жінок – свідків. У Ново-завітний період жінки були ненадійним джерелом інформації, і вигадувати історію про те, що жінки стали першими свідками Воскресіння, було б дурною помилкою авторів Євангелій. Для більшої переконливості було б простіше вигадати історію про те, що прийшли чоловіки з числа учнів, які побачили ангела біля гробу, а згодом і самого Ісуса. Саме ж Євангеліє підтверджує те, що свідчення жінок учні сприйняли несерйозно: *«Повернувшись від гробу, вони сповістили про все це одинадцятьом і всім іншим. То були Марія Магдалина, Іванна, Марія, мати Якова, та інші з ними. Вони розповіли про це апостолам. Та їхні слова здалися тим вигадкою, – не вірили їм»* (Лк. 24: 9–11).

Очевидно, що не було сенсу вигадувати історію про жінок і виставляти апостолів у настільки не комплементарному світлі.

Але все ж у публічних дебатах свідчення жінок про воскресіння Ісуса могли зникнути. Маємо яскравий приклад апостола Павла, який у Першому посланні до Коринфян у 15 розділі серед свідків воскресіння Ісуса опускає учениць. Вони зникають зовсім. Це не є для нас проблемою, а навпаки, підтвердженням того, як ставилися до свідчення жінок в першому столітті нашої ери.

Далі, за текстом Євангелій, Ісус уже Сам почав з'являтися апостолам за різних обставин, але через їхні сумніви Христос докоряв їм за невір'я в те, що Він справді воскрес. Він Сам намагався переконати їх у тому, що Він живий, а не плід їхньої фантазії або галюцинація.

Чому учням було настільки складно повірити в те, що Ісус Воскрес? *«І, побачивши Його, вкло-*

нилися, а деякі засумнівалися» (Мф. 28: 17). Апостоли, насамперед, були юдеями, і їхнє богословське розуміння про життя після смерті не базувалося на тілесному воскресінні саме у нинішньому віці. Для них воскресіння – справа майбутнього, а не сьогодення. Апостоли розуміли месіанську звістку Ісуса в географічних рамках своєї батьківщини. Для них Месія – Помазаник, який позбавить народ Ізраїлю від окупації і відновить Царство Давида. Але Ісус у їхніх очах зазнав невдачі. Його схопили і розп'яли як бунтівника. Смерть Ісуса для апостолів була кінцем їхньої «апостольської» місії. Вони були розчаровані та пригнічені. *«А ми сподівалися, що Він Той, Хто має визволити Ізраїль...»* – говорили апостоли Подорожньому, який зустрів їх дорогою в Еммаус (Лк. 24: 21). У їхньому розумінні Месія зовсім не повинен був помирати, а потім воскресати. Логічно, що явлення Того, Хто кілька днів тому лежав бездиханим у могилі, могло викликати страх, здивування і сумнів.

Більшості скептиків ці історії не здаватимуться переконливими. Так, Ісус помер, можливо, тіло справді зникло з гробниці, але це ж не означає воскресіння. Може його викрали учні, щоб потім виставити вчення Ісуса у вигідному для себе світлі?

Якщо подивитися на потенційних «месій» ізраїльського народу, які жили в період апостолів і далі, то ми можемо побачити одну просту правдиву картину – коли лідер зазнає поразки, його послідовники розсіюються. *«Нещодавно з'явився Февда, кажучи, що він є кимось, – до нього пристало щось із чотириста людей. Його було вбито, і всі, хто вірив у нього, розсіялися і зійшли на ніщо. Після нього під час перепису з'явився галилеєць Юда, потягнувши за собою [чимало] народу. І він також загинув, а всі, хто слухав його, розпоршилися»* (Діян. 5: 36–37). Тут же навпаки. Те, що ста-

лося після того, як виявили порожню гробницю, ще більше згуртувало послідовників Ісуса. Красти тіло страченого Учителя і оголошувати Його живим не мало жодного сенсу. Як ми бачили раніше, для них Воскресіння було справою майбутнього, а не сьогоднішнього. Апостоли самі ж визнавали, що після смерті Ісуса вони не могли бачити в ньому Месію (Лк. 24: 21). Також за свідченням євангеліста Матфея, вже наступного дня після смерті Ісуса фарисеї висловлювали свої побоювання з приводу того, що апостоли могли б таємно забрати тіло, тому рада попросила Пілата виділити варту для охорони гробниці.

Що ж тоді сталося з апостолами? Може вони відчували галюцинації? Серед деяких дослідників існує думка про те, що апостоли пережили візіонерське видіння, або галюцинації пов'язані з їхнім психічним і психологічним станом унаслідок смерті близької для них людини. Так, подібні випадки можливі, але не в масовому ж порядку. Серед 20 людей, які втратили для себе близьку людину, таке може відчувати максимум 2 людини, і то не одночасно, а кожен по-своєму: або уві сні, або в якихось образах. Євангелія, книга Діянь і деякі послання апостола Павла говорять про масові з'явлення Ісуса від 1 людини до 500. Короткий список з'явлень Воскреслого Христа наведено вище.

Те, що трапилося того Великоднього ранку, – це, насамперед, зміна, яка трапилася не з самими апостолами, а з тілом Ісуса, який помер від римського розп'яття на хресті. Тільки Воскреслий Ісус міг Сам впливати на те, що відбувалося з Його учнями, а не їхня уява і психологічний стрес. Він перед ними з'являвся, їв, пив, готував сніданок, пояснював, що їм робити далі.

Навіть деякі з числа тих, хто не вважав Ісуса Месією, згодом стали апостолами після Його Воскресіння. Перший – Савл із Тарса, войов-

ничий фарисей, який власноруч організував операції зі знищення перших християн. Але дорогою в Дамаск він пережив зустріч із Воскреслим Ісусом, яка перевернула його життя. Та ревність, яка ним рухала, щоб переслідувати християн, згодом трансформувалася в ревність бути першим у проповіді Євангельської Звістки про Воскресіння Ісуса.

Другий – Яків, брат Ісуса, який, за євангельським описом, не входив до числа апостолів і навіть більше, можна сказати, він був із числа родичів Ісуса, які сумнівалися. Але згодом, після Воскресіння Христа, він став главою Єрусалимської християнської громади, який викликав до себе повагу навіть з числа опонентів руху Ісуса.

Як ми можемо бачити, навіть скептично налаштовані люди, які пережили досвід зустрічі з Ісусом, змінили свої погляди і стали вірними Його послідовниками.

ВИСНОВОК

Для мене Воскресіння Ісуса – факт, з яким можна тільки лише погодитися. Природно, для багатьох факт Воскресіння – питання богослов'я, але ніяк не історії. Але реальність така, що іншого пояснення порожньої гробниці не існує, як тільки тілесне Воскресіння Ісуса Христа з мертвих на третій день після трагічної смерті на хресті.

Тож щоразу, коли ми одні одним говоримо «Христос Воскрес!» і відповідаємо «Воістину Воскрес!», замислюємось над змістом Воскресіння Христового, що змінило не лише громаду перших апостолів – свідків Воскресіння, а й усю світову історію.

Благословенного Великодня. Христос Воскрес!

ЧИ МОЖНА ВВАЖАТИ ТУ ЧИ ІНШУ ДАТУ СВЯТКУВАННЯ ВЕЛИКОДНЯ «ПРАВИЛЬНОЮ»?

протоієрей
Богдан ОГУЛЬЧАНСЬКИЙ
*кандидат фізико-
математичних наук,
науковий секретар Відкритого
православного університету
Святої Софії-Премудрості,
викладач фізики і астрономії*

У цьому номері часопису «Церква і суспільство», присвяченому темі Воскресіння, ми продовжимо тему церковного календаря, яку автор уже досліджував раніше, у зв'язку з переходом нашої Церкви на новоюліанський календар (див. «ЦіС» №1, 2023). У першому матеріалі ми аналізували:

- яке значення мав і має церковний календар для релігійної ідентичності;
- як саме змінювався церковний календар на християнському Сході і на християнському Заході;
- чому реформи календарів у різні часи проходили зі складнощами.

Продовжуючи тему календаря, розглянемо, як у церковній традиції склався порядок визначення дати святкування Воскресіння Христового. Чому Церква визначає дату Воскресіння саме у такий спосіб? Наскільки принциповим є розходження календарів Західної Церкви і Східної Церкви у визначенні дати Великодня? Чи можлива така реформа, яка би узгодила святкування християнами Воскресіння в один день? Автор намагається послідовно викласти основні тези як відповіді на ці та схожі питання, розуміючи, що читач уже має певні знання і розуміння проблеми.

Який саме день прийнято вважати днем Воскресіння Господа Ісуса Христа?

Після Першого Вселенського собору (325 рік) Церква, у погодженні із синоптичними Євангеліями, вважає днем Воскресіння Спасителя день, наступний за суботою (тобто недільний день) у перший місяць весни (за місячним календарем юдеїв) 33 року Нової ери після настання повного Місяця. Більшість дослідників вважає, що цей день за юліанським календарем тогочасної Римської імперії має дату 5 квітня 33 року.

Така дата Воскресіння відповідає розумінню Церкви перших віків християнства, що, у згоді з текстом синоптичних Євангелій, Воскресіння відбулося після іудейської Пасхи (Песаху), яку святкують в середині весняного місяця нісана, що починається з новомісяччя (повний Місяць припадає на середину нісана з 14 по 15 число).

Як календарна дата, в яку відбулася подія Воскресіння, визначила підхід, коли святкувати Великдень?

Виходячи з передання про день Воскресіння, яке склалося у перші віки християнства, для більшості місцевих церков (за винятком традиції Ефесу і Малої Азії, ця традиція з часом відійшла) правило, що зумовлює обчислення дня святкування Великодня, підлягає трьом умовам:

- день святкування Воскресіння – наступний за суботою (День Господній, неділя);
- день першого весняного місяця, який має наставати після весняного рівнодення;
- святкування має відбуватися у першу неділю після першого весняного повного Місяця.

Як визначається день весняного рівнодення? Це насправді та сама дата календаря кожного року?

В астрономії день весняного рівнодення – це мить, коли центр сонячного диска на небесній сфері переходить із південної півкулі (де сонце перебувало від осіннього рівнодення попереднього року) до північної півкулі. У рік I Вселенського Собору (325) цим днем було 21 березня за юліанським календарем. Для зручності християнські астрономи цю дату зафіксували як незмінний день весняного рівнодення. Насправді ж астрономічне весняне рівнодення може бути в інший день, в різний місцевий час для регіонів, що знаходяться на різній довготі, також має значення, чи рік високосний чи звичайний, та ще є багато астрономічних факторів, які складно прорахувати заздалегідь. Тому фактичне (астрономічне) весняне рівнодення може не збігатися з 21 березня, але ця дата була обрана для спрощення і так достатньо складних розрахунків.

Коли і з якої причини стало складно нехтувати тим, що дата астрономічного рівнодення суттєво віддалилася від 21 березня?

Нагадаємо, що Римська імперія жила за сонячним календарем, який ми називаємо юліанським. У цьому календарі рік триває 365 з чвертю днів (365,25), але більш точна тривалість року становить 365,2425 днів (за григоріанським календарем), і це означає, що за 400 років віддалення 21 березня від дня астрономічного весняного рівнодення становить 3 доби. З ходом століть це розходження дат ставало все більш очевидним. Нарешті, Католицька Церква (як найбільш централізована з християнських Церков у ранньому модерні) спромоглася у 1582 р. на реформу, яку ми знаємо як гри-

горіанський календар (про це детальніше див. наш матеріал у № 1 ЦіС). Дати церковного календаря були змінені на 11 днів, і астрономічне рівнодення за григоріанським часом в кінці XVI ст. стало знову збігатися з 21 березня (зараз воно, як правило, відбувається 20 березня за Грінвічським часом).

Як відбувався (або не відбувався) перехід до реформованого календаря у протестантських Церквах і у Православній Церкві (також у Східних Церквах)?

Як ми знаємо, протестантські Церкви поступово, переважно у XVIII ст., перейшли на новий календар, а процес переходу православних Помісних Церков на більш точний календар (який прийнято називати новоюліанським) почався після т. зв. Всеправославної наради в Константинополі у 1923 р. У змістовній частині Наради 1923 р. можна виокремити два пункти. По-перше, рекомендувалося змістити всі дати на 13 днів так, що святкування всіх «нерухомих» церковних важливих дат у Православній Церкві та у Католицькій Церкві буде в один день. По-друге, пропонувалося визначити дату святкування Великодня за методикою учасника наради професора Белградського університету, сербського астрофізика і геофізика Мілутіна Міланковича (1879–1958). Професор пропонував таку послідовність кроків для визначення Великодня: 1) визначення реальної (не табличної) дати астрономічного рівнодення; 2) визначення на кожен рік впродовж найближчих десятиліть (і, можливо, століть) точного часу повномісяччя після рівнодення; 3) визначення початку дня Великодня як початку недільної доби найближчої неділі в Єрусалимі, коли вона настає там після повномісяччя (або, якщо повний Місяць припадає на неділю, то

Великдень святкується через тиждень). Фактично, прийняття такої процедури визначення дня Великодня означало би те, що Пасху Східна і Західна Церкви стали би святкувати в один день (рідкісне розходження можливе, оскільки в григоріанський календар закладене «табличне» значення дня рівнодення 21 березня, а астрономічне, фактичне рівнодення зараз трапляється переважно 20 березня).

Однак, після Всеправославної наради 1923 р. більшістю Помісних Церков (за винятком Єрусалимської, Грузинської, Сербської Церков та РПЦ) був реалізований лише перший пункт. На таку епохальну зміну, як зміну дати Великодня, впливу і авторитету реформаторської частини православної спільноти не вистачало. Як відомо, навіть зміна «нерухомої» частини церковного календаря викликала великий опір консерваторів і аж розділення у деяких Церквах. На повністю реформований календар (у якому святкування Великодня та інших рухомих свят відбувається одночасно із християнським Заходом) перейшла лише Фінляндська Православна Церква.

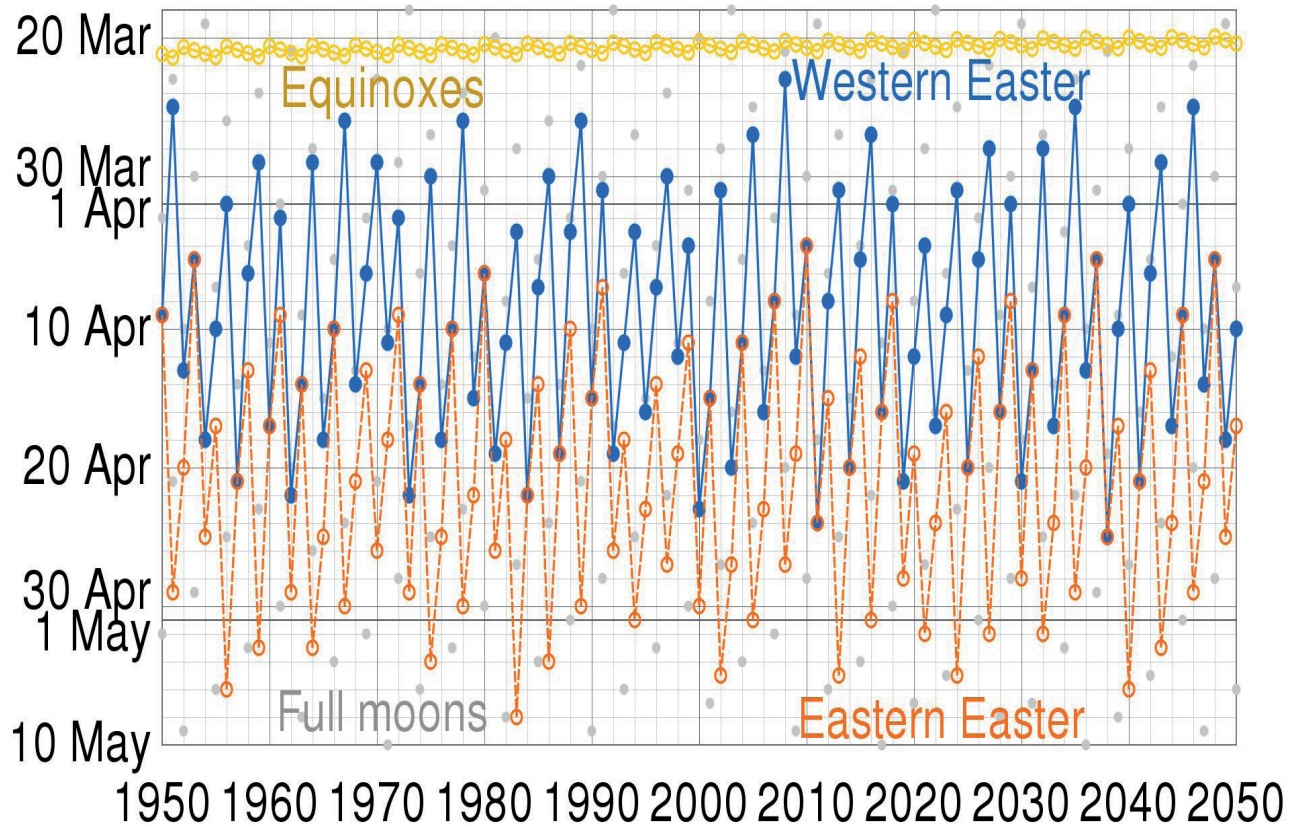
Додамо також, що більша частина Східних (т. зв. дохалкідонських) Церков також визначає день Воскресіння за юліанським календарем, тобто разом із Православною Церквою.

Чому розходження між Римо-Католицькою та Православною Церквами в датах Великодня кожного року різне? Чому іноді святкування Великодня в один день? Від чого це залежить?

Як зазначено вище, для спрощення у розрахунку дати відзначення Воскресіння Христового день весняного рівнодення вважають 21 березня і у григоріанському, і в юліансько-

му календарі (при цьому 21 березня за юліанським календарем припадає на 3 квітня григоріанського календаря), хоча день фактичного, астрономічного рівнодення може бути іншим. Є ще одне спрощення, яке стосується циклів місячного календаря. За цим спрощенням тривалість синодального місяця (синодальний місяць – це час між двома однаковими фазами Місяця, тобто між двома новомісяччями або двома повними Місяцями, що складає приблизно 29,5 днів) узгоджується із тривалістю земного року таким чином, що в 19 сонячних років укладається рівно 235 синодальних місяців (якщо чергувати тривалість місяця 29 і 30 днів). Таке співвідношення інтервалів – *Метонів цикл* – у сонячному і місячному календарях помітив давньогрецький астроном Метон ще у V ст. до Р.Х.

Християнські вчені, які з V ст. розраховували дату святкування Воскресіння, приймали точність Метонного циклу абсолютною, по аналогії з тим, як точним вважали юліанський календар. Це дозволило розрахувати дати Великодня на більш, ніж півтисячі років наперед (цей період становить 532 роки або *Великий Індиктион*, Велике Пасхальне коло; інтервал 532 роки є спільним кратним трьох циклів: 4-річного високосного, 7-денного тижневого і 19-річного місячно-сонячного: $19 \times 7 \times 4 = 532$). Однак, звичайно, інтервали тривалістю 19 років та 235 місяців не можуть точно збігатися, і, подібно як і з юліанським календарем, накопичується помилка, яка для Метонного циклу становить 1 добу на приблизно 300 років. Отже, якщо заздалегідь, наприклад за 300 років, розрахувати, що дата

святкування Воскресіння у неділю після повного Місяця припадає, приміром, на 23 березня, то в цей рік виявиться, що насправді Місяць не є повним, і буде повним через 29 днів і, отже, святкувати Великдень насправді треба через 5 тижнів.

Східні Церкви у розрахунках Пасхалії неточність Метонового циклу не враховували, натомість реформа у Католицькій Церкві цю неточність виправила. Розрахунки дати Воскресіння астрономами Заходу стали враховувати необхідність корекції місячного циклу. Оскільки східні Церкви не змінювали принципи визначення дати Великодня, то вони досі у визначенні дня повного Місяця спираються на Метонів цикл, і це означає наявність ще одного фактору, який спричинює розходження дат святкування Великодня між Заходом і Сходом.

Враховуючи цю корекцію, ми бачимо, що можуть бути такі варіанти поєднання дат святкування Великодня за григоріанським та юліанським календарями.

1) Повний Місяць після 21 березня як дня весняного рівнодення за н. ст. трапляється з 21 по 28 березня. Це означає, що за григоріанським календарем варто святкувати Великдень у найближчу неділю. Натомість в юліанському календарі рівнодення настає 3 квітня за н. ст. (21 березня за старим стилем). У такому разі у Східній Церкві ще немає весняного рівнодення, необхідно чекати наступного повного Місяця, який настане через 29 або 30 днів. Потім треба дочекатися неділі після повного Місяця, і тоді святкувати Великдень. У 2024 році повний Місяць у квітні випадає на 24 квітня, а попередній – на 25 березня. Святкувати Великдень у найближчу неділю після 25 березня (тобто 31.03, разом із римо-католиками) ми не можемо тому, що приймаємо за

день рівнодення 3 квітня (21 березня за старим стилем). А чому ж ми не святкуємо Великдень у найближчу неділю після 24 квітня, тобто 28 квітня, а тільки через тиждень, 5 травня?! Виявляється, ми маємо зважати на розрахунки Великого Індиктіону, які не враховують неточності Метонового циклу, і стверджують, що повний Місяць настає не 24 квітня (як на небі), а після 28 квітня (як у книзі). Отже, маємо святкувати Великдень у наступну неділю – 5 травня.

З урахуванням похибки Метонівського циклу і того, що інтервал між двома повними Місяцями становить 29 або 30 днів, різниця між датами святкування за григоріанським і юліанським календарями може становити 28 або 35 днів.

2) Повний Місяць за новим стилем трапляється 29 березня або пізніше. Це означає за розрахунком Великого Індиктіону, з урахуванням похибки Метонового циклу за, що «юліанський» повний Місяць настає після 3 квітня н. ст. (21.03 за юліанським календарем). У такому разі є два варіанти: коли Церкви святкують Воскресіння разом (для цього треба, щоб повний Місяць за григоріанським календарем відбувся в неділю чи у понеділок, тоді «юліанський» повний Місяць буде до неділі, і наступна неділя стає днем спільного святкування), або різниця становить один тиждень (якщо «григоріанський» Місяць настає із середи по суботу, то вважатиметься, що «юліанський» повний Місяць буде вже після неділі, і тоді треба відзначати свято вже в наступну неділю). Якщо «григоріанський» повний Місяць випадає на вівторок, більш детальний розгляд показує, який із цих двох варіантів необхідно реалізувати.

Статистичний обрахунок показує, що григоріанський Великдень приблизно у 30% випадків збігається з юліанським, у 45% випадків –

випереджає його на один тиждень, у 5% – на 4 тижні, у 20% – на 5 тижнів. Різниця в 2 та 3 тижні бути не може.

Резюме. Наскільки можливою і доцільною може бути послідовна реалізація реформи календаря 1923 року, чи здатна вона нас привести до спільного святкування Воскресіння усім християнським світом?

Як видається автору, логічним розвитком календарної реформи 1923 р., яка фактично прийняла 21 березня н. ст. як дату весняного рівнодення, є прийняття необхідності заново визначити дати першого повного Місяця після 21 березня з корекцією Метонового циклу і, отже, прийняття нової таблиці Пасхалії. Фактично це приведе до єдиної дати святкування Воскресіння усім (або майже усім) християнським світом. Однак автор усвідомлює, що в релігійному житті мають значення не лише раціональні аргументи, але й інші: усталеність традицій, певні стереотипи, упередження, страхи втратити власну ідентичність через розмивання культурних маркерів тощо. Для традиційного світосприйняття старе, добре перевірене давниною є більш певне, ніж щось неперевірене і ризиковане нове. Окрім того, ми добре розуміємо, яке значення має для частини православного світу святкування Великої Суботи Єрусалимською Церквою. Поки що складно уявити, як Єрусалимська Церква і деякі інші Помісні Церкви погодяться на зміну дати святкування Великодня. З іншого боку, починаючи з 2025 до 2033 рр. (в якому світ святкує 2000 років Воскресіння Спасителя) лише 2 рази дати святкування Великодня на Сході і на Заході суттєво відрізняються, а переважають роки, коли дати святкування збігаються або відрізняються на один тиждень.

Усвідомлюємо, що можлива спільна дата святкування Великодня – лише один (але важливий) з багатьох чинників, які впливають на єднання (або розділення) християн, на наявність чи відсутність спільних цінностей і святинь.

Утім маємо надію, що, зрештою, ми наблизимося через спільне святкування Воскресіння до того, що просив наш Первосвященник у молитві до Отця: «Отче Святий! Збережи їх... щоб вони були єдине, як і Ми» (Ін. 17: 11).

P.S. Коли цей текст уже готувався до друку, Вселенський Патріарх Варфоломій на початку квітня звернувся із привітанням до християн, які вже відсвяткували Великдень 31 березня 2024 р. за григоріанським календарем:

«У цей день вічне послання Воскресіння звучить як ніколи глибоко, оскільки наші неправославні християнські брати і сестри святкують воскресіння нашого Господа з мертвих, святкуючи Святу Пасху. Ми молимося Господу Слави, щоб прийдешнє **святкування Великодня в наступному році** (спільне для Сходу і Заходу – *Б. О.*) було не просто випадковою подією, а радше початком **єдиної дати його святкування** як східним, так і західним християнством (*виділено автором*).

Це прагнення особливо важливе у світлі майбутнього святкування 1700-річчя скликання Першого Вселенського собору в Нікеї у 2025 р. Одним із ключових питань, яке обговорювалося, було встановлення спільної дати святкування Пасхи Христової. Ми налаштовані оптимістично, тому що обидві сторони демонструють добру волю та готовність це зробити».

Це благословіння додає нам оптимізму!

ПАСХА ЗА НОВИМ КАЛЕНДАРЕМ

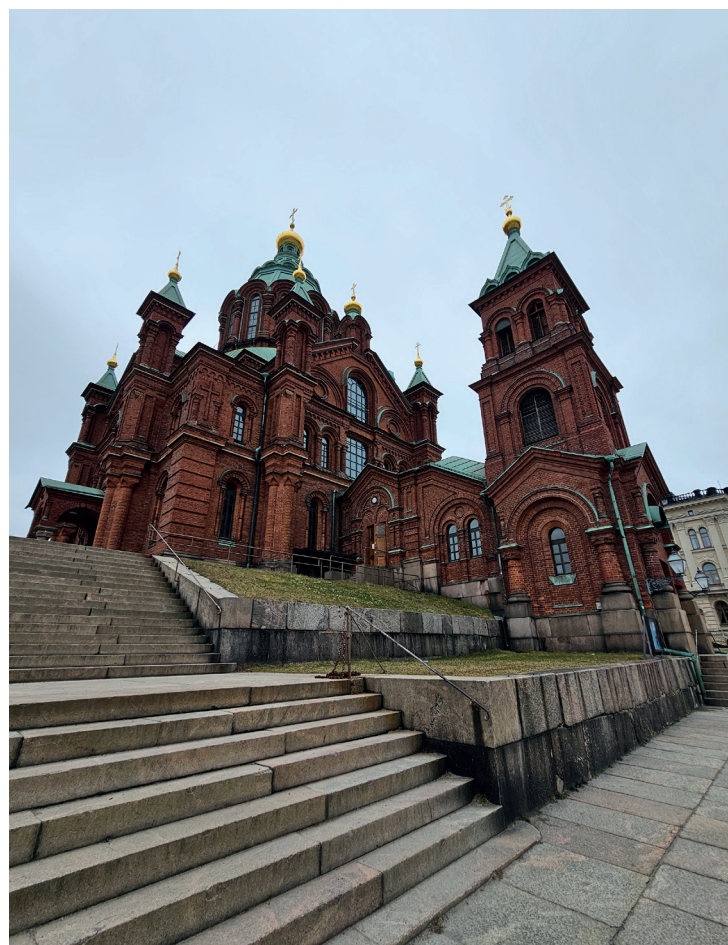
*священник
Орест ЖИГАЛО
магістр богослів'я,
в. о. завідувача кафедри
церковно-практичних дисциплін
КПБА*

З благословіння Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія я нещодавно відвідав українців у Фінляндії. Православна Церква Фінляндії у 1923 році здобула автономію у складі Константинопольського Патріархату та визначила для свого богослужбового життя мелетіанський календар (так його називають у самій Фінляндії). Ось уже більше ста років – це єдина Православна Церква, яка відзначає не тільки нерухомі свята, а й Пасху за новим календарем.

У цьому тексті хочу не тільки обговорити питання пасхалії у Православній Церкві, а й поділитися власним досвідом зустрічі Христового Воскресіння за іншим календарем та у іншій місцевій Православній Церкві.

Передпасхальний піст в історії Церкви формувався роками, і від кількох днів розширився до сорока чи навіть більше. Але найважливіші євангельські події перед Воскресінням Христовим відбуваються за тиждень до нього – від свята Входу Господнього до Єрусалиму. Починається добровільний жертвний шлях Спасителя. Упродовж Страсного тижня ми згадуємо останні дні і миті життя Ісуса до Його славної перемоги над смертю. Якраз по прибутті у Фінляндію на початку Страсного тижня я звершував богослужіння Великого четверга, п'ятниці та суботи в українськомовній парафії у храмі святого пророка Іллі у місті Гельсінкі.

Розуміючи, що перебуваєш в іншому богослужбовому часі, починаєш адаптуватися до нього і, не звертаючи уваги на дати, роздумувати над подіями, вслухуватися у богослужбові тексти та переживати події земного життя Спасителя. А головне для священника – це мати розуміння, що вірні очікують почути живе слово Євангелія – слово, яке їм зараз на часі у передчутті Воскресіння. Як людина мусить у інших країнах адаптуватися до місцевого часу, так зараз і православні християни, які перебувають на території інших Помісних Церков, мають дотримуватись і адаптуватись до місцевого богослужбового календаря.

Головне християнське свято і торжество над торжествами я зустрічав у іншому місті, у першій столиці Фінляндії – Турку. Радо мене прийняла парафія святої Олександри разом з її настоятелем. Перед північчю розпочалась традиційна для нас нічна служба, яка точно відповідає й українській богослужбовій традиції. Очолив пасхальну службу настоятель (грек за національністю), співслужили й попередній настоятель (румун за національністю), священник і диякон (фіни) та я – українець. Богослужіння і хорові піснеспіви виконували різними мовами, серед парафіян цього храму – близько десяти різних національностей, але це єднання у Христі ніби таких різних людей у країні, де православних загалом один відсоток населення, дуже надихає, дає відчуття належності до чогось великого і надзвичайного – до Церкви, до Тіла Христового. Пасхальна радість відчувається сповна, коли розумієш, що «Пасха наша, – як каже святий апостол Павло, – Христос, принесений у жертву» (1 Кор. 5: 7). «Пасха в нас, – каже святий Григорій Богослов у своєму пасхальному слові, – це свято над святами і торжество із торжеств, яке настільки пере-

вищує всі інші торжества, не тільки людські, але і Христові, що в Його честь відбуваються, наскільки сонце перевищує зірки» (Слово 45, 2). І саме у день Пасхи, що дуже не часто буває у Фінляндії, ясно світило сонце.

Цікавою особливістю і дуже доброю традицією у Фінляндії є безпосереднє залучення дітей до святкування Пасхи впродовж усього Світлого тижня. У певні дні Світлого тижня кожна школа має один вихідний день, і цього дня всі учні йдуть до своїх парафій і храмів для святкування Воскресіння Христового, де служать літургії для дітей та батьків. Тому кожен без винятку долучається до пасхальної радості. Ця традиція відсилає нас до рішення шостого Вселенського собору, який у справі святкування Світлого тижня вирішив: «Від святого дня Воскресіння Христа нашого Бога до нової неділі (тобто до Фоминої неділі) вірні повинні цілий тиждень безперестанно перебувати у святих церквах, у псалмах, і співах, і піснях духовних, радіти й торжествувати в Христі, уважно слухати читання Святого Письма та причащатися святих Таїн, бо таким способом разом з Христом воскресемо й разом прославимось...» (Правило 66).

Людина пізнає себе через іншу людину, ми ділимося досвідом, ми єднаємось у спільноті. Наша Православна Церква України сьогодні ділиться своїм досвідом і переймає досвід інших помісних Церков. Не зважаючи на всі наклепи проти нас і протистояння з боку Московського патріархату, ми відбулися як автокефальна Церква, ми несемо місію Христову і добру звістку про Його славне Воскресіння, ми є невід'ємною частиною великої спільноти Православних Церков. Нехай наша зустріч Воскресіння буде не про їжу і веселощі, а про радість у Христі, бо наша Пасха – Христос.

ІКОНА ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТОВОГО «СХОДЖЕННЯ В АД» ТА ЇЇ БОГОСЛОВСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ*

Лідія ЛОЗОВА

кандидат мистецтвознавства,
дослідниця факультету
теології релігії
Університету Ексетеру,
Великобританія,
за програмою
Британської Академії,
науковий співробітник
Науково-видавничого об'єднання
«Дух і Літера»

Традиційно іконографічне зображення Воскресіння Христового у вигляді «сходження в ад» – до царства мертвих і смерті, до обителі вічної темряви¹ – не передає власне подію воскресіння. На ній зображений Христос – Новий Адам, – який у Велику Суботу спускається до аду і власноруч піднімає з гробів Адама з Євою, а в їхніх особах – усе людство. Цей тип ікони варто відрізнити від пізнішого (західного) типу, де Христос безпосередньо виходить із гробу, зображеного, зазвичай, у вигляді саркофагу в римському стилі.

Чому «сходження в ад», а не власне воскресіння, є традиційним сюжетом іконографії Пасхи? По-перше, євангелісти не могли описати подію воскресіння, оскільки не бачили її, тому й зобразити її як таку – неможливо. У Євангеліях описані подробиці розп'яття, погребіння і розгубленості учнів після смерті Вчителя. «Пропускаючи» воскресіння, євангелісти далі розповідають про з'явлення Господа після нього впродовж наступних 40 днів. Воскресіння реальне, однак його не можна охопити розумом, а лише пережити в досвіді віри. По-друге, непередаваність воскресіння частково пов'язана з тим, що Христос воскрес не лише як окрема особа, а, радше, як носій всієї людської природи:

¹ Давньогр. ἄδης – «невидиме», від ἄ – «не» і εἶδω – «бачу», що в Септуагінті використане для передачі єврейського לֵאמֹר (шеол).

* Використано матеріали книги: Aidan Hart. *Festal Icons: History and Meaning* (Gracewing Publishing, 2022).

«Учора поховано мене з Тобою, Христе, сьогодні встаю, коли Ти воскрес; учора розіп'ято мене з Тобою, Сам прослав мене, Спасе, у Царстві Твоїм (із 3-ї пісні канону Пасхи). Як буде показано нижче, ікона «Сходження в ад» відкриває не сам факт, а передовсім мету й наслідки Христових смерті та воскресіння.

Розвиток іконографії Воскресіння

Перед тим, як перейти до розгляду іконографії «Сходження в ад», розглянемо розвиток іконографії Пасхи як такої. У ньому виділяють три періоди.

До IV століття в катакомбах та на саркофагах спостерігаємо типологічні образи – персонажі та події зі Старого Завіту (пророк Іона та кит, три отроки у печі, пророк Даниїл у лев'ячому рові, жертва Ісаака) та земного життя Ісуса Христа (воскрешення Лазаря), що виконували роль прообразів воскресіння. Також деякі образи з грецько-римської міфології сюжетно нагадували цю подію (наприклад, бог Геліос, що піднімається на небеса, або Орфей, що спускається у царство мертвих, щоб спасти Евридіку). З одного боку, непрямі образи виникли через те, що до Міланського едикту 313 р. християни зазнавали переслідувань і змушені були використовувати візуальну «криптомову», яка хоч і нагадувала звичні мови, але була цілком зрозумілою лише посвяченим. Однак була і внутрішня причина – у людей існувала природна потреба інтегрувати нові (християнські) досвід та уявлення про те, що було знайомим із минулого. Як християни з юдеїв бачили Старий Завіт як підготовку до Нового, так християни з греків і римлян хотіли мати зв'язок із власною історією. Протохристиянські художники фактично робили те саме, що й християнські апологети, запозичуючи матеріал з біб-

лійних, міфологічних та інших, уже знайомих для них, джерел.

У період після IV і до VIII століття в міру того, як релігія ставала державною, бажання звертатись до язичницької міфології зменшувалось. У цей період на позначення Воскресіння з'являються символи Хі-Ро з вінком перемоги, а також образи явлення Спасителя учням після воскресіння (жінкам-мироносицям, рідше – двом учням дорогою в Емаус, апостолу Фомі). Чому в цей період християни радше неохоче зображали воскреслого Христа? Можливо, тому, що вони не хотіли зображати Його мертвим на хресті: Церква була не впевнена в тому, як в іконографії передати одночасно Божественність і людськість Христа. Христове тіло після воскресіння було водночас тим самим та іншим. Він міг проходити крізь зачинені двері. Ні учні дорогою в Емаус, ні Марія Магдалина в саду не впізнали Його. Богословська думка мала дати певні відповіді, перш ніж стало можливим знайти візуальне вирішення цієї проблеми.

Приклади іконографії «Сходження в ад» маємо із VIII століття. Найдавніший із них – фреска в церкві Санта Марія Антикава, створена між 705 і 707 рр. Це – образ Христа в німбі, Який нахиляється до Адама (ліворуч), простягаючи йому правицю й піднімаючи його з гробу. В лівій руці Христос тримає сувій. Сва зображена дещо вище від Адама з піднятою в молитовному жесті правицею. Христос наступає на чорну фігуру (уособлення аду або Сатани), яка намагається втримати Адама.

Серед дослідників існує велика дискусія, чи цей тип ікони виник у Римі, чи на Сході. Найвірогідніше, Папа Іоан VII, який правив у той час, просував єдність між Заходом і Сходом, заохочуючи написання образів, які базували-

ся на джерелах, прийнятних для обидвох партій (Сходу і Заходу). Ці джерела включали не лише традиційні Євангелія, але й апокрифічне Євангеліє від Никодима, що є основним джерелом цієї іконографії, яка швидко стала популярною як на Сході, так і на Заході.

Іконографія «Сходження в ад» не має візуальних прототипів. Це іконографічний винахід, цілком заснований на літературних текстах, які мають багато графічних деталей, надаючи автору все необхідне для побудови композиції. Серед цих текстів – Святе Письмо, зокрема Перше соборне послання святого апостола Петра (1 Петра 3: 18–19 та 4: 5–6), у якому йдеться про те, що Христос сповіщав Євангеліє мертвим, та, головню, Євангеліє від Матфея: *«І ось завіса у храмі роздерлась надвое від верху аж додолу, і земля потряслася, і зачали розпадатися скелі, і повідкривались гроби, і повставало багато тіл спочилих святих, а з гробів повиходивши, по Його воскресенні, до міста святого ввійшли, і багатьом з'явилися»* (Мф. 27: 51–53).

Апокрифічне «Євангеліє від Никодима» (IV–V ст. н. е.), також відоме як «Діяння Пилата», розповідає про зішестя найповніше. За переданням, воно походить від оригінального єврейського твору, написаного Никодимом, який з'являється в Євангелії від Іоана як послідовник Ісуса. Друга частина цього Євангелія (розділи XVII–XXVII) містить розповідь про сходження Христа до аду: дві душі, що воскресли після розп'яття, розповідають Синедріону про обставини цієї події і визволення праведних старозавітних патріархів – що й зображено на іконі.

Серед інших апокрифічних джерел цієї іконографії – «Пастир» Єрми (130–50 рр.) і «Книга Воскресіння Ісуса Христа Варфоломія» (V або VI ст.). Окрім того, важливими для іконогра-

фії «Сходження в ад» є рішення IV і VI Вселенських соборів, які прояснили, як у Христі поєднані божественна і людська природи: Христос міг померти і зійти в пекло лише як людина, але підняти тих, хто був там, Він міг лише як Бог. Вплинули на іконографію також Апостольський символ віри, проповіді і патристичні тексти III–IV століття – Мелетія Сардійського (Прповідь на Велику суботу), Іринія Ліонського, Тертуліана, Орігена та Єфрема Сиріна, – а також гімнографія свята.

Основні елементи ікони

Якими є мінімальні складові традиційної іконографії «Сходження в ад»? По-перше, це – Христос, часто (хоча й не завжди), в мандорлі²; по-друге, це – Адам, який уособлює людство і якого Христос правицею тримає за зап'ясток, підводячи з гробу; по-третє, це – Єва, чії руки, як правило, покриті і підняті у молитві до Христа; також це – гроби Адама і Єви; ад або сатана, якого Христос попирає ногами (присутні не завжди); зруйновані врата аду; царі Давид і Соломон, які споглядають сцену і самі очікують воскресіння разом з Адамом та Євою. З розвитком іконографії були додані скелясті пагорби на задньому плані, хрест чи сувій у лівій руці Христа, а також додаткові персонажі – найчастіше св. Іоан Предтеча, який мав померти раніше за Христа, щоб виконати свою місію до кінця й бути Предтечею не лише на землі, а й у потойбіччі, Авель, син Адама, чия невинна смерть стала прообразом розп'яття, та пророк Ісайя, який найбільше пророкував про прихід Христа, а згодом й інші фігури, які можна ідентифікувати з гімнології як Авраама, Ісаака, Якова, Ноя, Йосифа та Іону. Нечасто на деяких іконах мож-

² Мандорла – сийво овальної форми, витягнуте вертикально, у середині якого міститься зображення Ісуса Христа. – *Ред.*

на побачити небіблійних персонажів (наприклад, на Синайській іконі XIV ст. – монаха, що очікує на воскресіння).

Який сенс включення в ікону Пасхи багатьох людей, якщо в Адамові вже уособлене все людство? Христос прийшов, щоб спасти не лише окремих осіб. Поза тим, ким вони є індивідуально і скільки людей нараховує ікона, колективно вони уособлюють усю спільноту святих. Окрім того, включення різних персонажів дає можливість показати, що Христос в аду проповідував усім, щоб дати кожному шанс повірити в Нього.

Значення окремих елементів

Христа на іконі найчастіше зображають зодягненим у білі ризи або в червоно-помаранчеві, підкреслені асистом (штрихами з сусального золота). У такий спосіб ікона показує людськість Христа, зодягнуту в божественне світло, що осяває і перемагає темряву смерті й пекла. Пасха – передовсім свято світла. Це ж світло утворює і мандорлу (своєрідний ореол, який могли зображати різними кольорами) Христа навколо Його тіла. На тих зображеннях, де немає мандорли, часто бачимо суцільне золоте тло.

Рух Христа до Своїх створінь – могутній і динамічний; часто це очевидно в тому, з якою силою кінець Його ризи «злітає» вгору і вбік, коли Христос блискавкою сходить вниз до людей. Христос тримає Адама (іноді також і Єву) за зап'ястя, а не долоню, не випадково: саме тут відчувається пульс життя, яке Він повертає Своему створінню. Хоч Адам і простягає руку до свого Господа, однак ініціатива очевидно належить Христу: як і кожен із нас, Адам не має сил, щоб врятувати себе сам, і його долоня безвольно звисає вниз; саме Хрис-

тос тримає Адама, а не Адам Христа. Динамічність руху Христа свідчить про те, що Він підіймає людину з безодні темряви не лише тому, що його створіння потребує допомоги, а й тому, що горить Божественним еросом³ до краси тих, кого створив за Своїм образом. Спускаючись до аду і піднімаючи з гробу, Він не просто чинить «акт милосердя», а бачить і любить шедевр під шаром стемнілого лаку.

Як правило, Христос розміщений у центрі ікони, а групи зі Старого Завіту – по обидві сторони від Нього. До XIV століття Адама і Єву розміщували переважно поруч одне з одним в одній із цих груп. Єва, мати всіх людей, як правило, зодягнута в червоне – як Божа Матір та Цар Давид, – що свідчить про її царственість, яка відновлюється у Христі. Додаткова причина включення Єви (згадок про яку немає в Євангелії від Никодима, однак є у проповіді Великої суботи Мелетія Сардійського) в іконографію – вчення Максима Сповідника, який жив тоді ж, коли була написана фреска з церкви Санта Марія Антиква. За преп. Максимом, перша роз'єднаність, яку подолав Христос – «розкол» між чоловіком і жінкою, які в Едемі звинувачували у гріху одне одного (та навіть на Бога), а в «Сходженні» разом, спільно, поруч одне з одним *прагнуть* Христа. В українському іконописі (в якому історично існувало декілька композиційних схем «Сходження в ад»), однак, найпоширенішим було зображення, коли Христос подає руку Адаму, розміщеному ліворуч, а Єва розміщена з іншого боку – праворуч від Христа, тобто вони розділені.

На більш ранніх іконах, де Христос тримає за руку лише Адама, руки Єви підняті у молитовному жесті. Зв'язок Єви з Христом – спільна людська природа, а також її молитва, яка

³ Давньогр. ἔρως – палке кохання, вживається у візантійському богослов'ї та молитовних текстах для означення цілковитої відданості Бога у любові до людини.

тут є еквівалентом загі'ястя Адама. Можна навіть сказати, що Єва на таких іконах показана «ініціативнішою» за Адама, так само як учениці Христа були ініціативніші за учнів, коли першими вирушили до Гробу. Руки Єви покриті, оскільки вона відчуває неможливість доторкнутись до Господа, як і руки єпископа, коли він на іконах тримає Святе Письмо.

Лише в XIV столітті з'являється іконографія «Сходження», де Христос піднімає з гробів за загі'ястя як Адама, так і Єву, зображених по обидва боки від Нього. Перший такий образ – фреска в апсиді поховальної каплиці монастиря Хори в Константинополі. Найвірогідніше, таке нововведення було наслідком трьох чинників: незвичне розміщення фрески у центрі каплиці у східній апсиді; велика ширина апсиди, яку потрібно було заповнити; і, нарешті (і це найцікавіше), призначення церкви як поховального простору для родин, а не монахів, а, отже, більша увага до важливості жінки як такої.

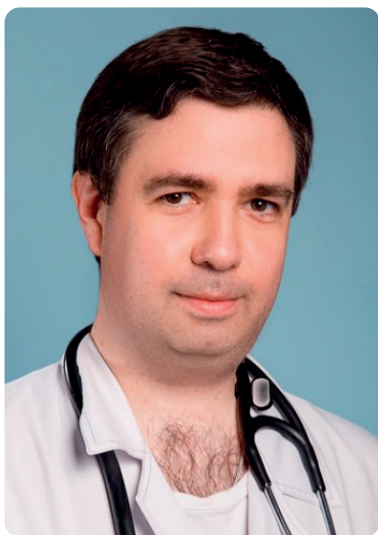
В іконографії «Сходження» варто окремо зупинитись на персоніфікації сатани або смерті чи аду як чоловіка, зв'язаного або закутого у кайдани під ногами Христа. Образ відсилає до Євангелія від Марка: «І коли б сатана сам на себе повстав і поділився, то не зможе встояти він, але згине. Ніхто бо не може вдертись у дім дужого, та й пограбувати добро його, якщо перше не зв'яже дужого, і аж тоді пограбує господу його» (Мк. 3: 26–27). Сатану неможливо вбити, бо як дух він не може померти; однак, як показано на іконі, його можна зв'язати. З іншого боку, в новозавітних Посланнях все ж згадуються дії сатани, і виглядає, що він залишається неподоланим. Тоді в якому сенсі смерть і воскресіння Христа «зв'язують» сатану? По-перше, Христос усунув жало смерті і у такий спосіб «обнулив» панування смерті і сатани над людством. Хоча всі

продовжують зазнавати спокус, страждань і, зрештою, помирають, надія на воскресіння і вічне життя визволяє християн від страху смерті (1 Кор. 15: 56–57). По-друге, людське відчуття часу не те саме, що Боже. Христос зв'язав сатану, зв'язує і буде завжди його зв'язувати. Ікона «Сходження» пов'язує ці три елементи в один. Окрім того, у патристичній думці ад і смерть не розглядаються як цілковито негативні. Ад – це місце очікування перед Христовим пришествям. Євангеліє від Никодима навіть робить ад помічником Христа, який виконує роль в'язниці. Повелівши ангелам зв'язати сатану, Христос «віддав його адові і сказав: “Візьми його і тримай його міцно до Мого другого пришествия”».

Наостанок зауважу, що ікона «Сходження» має також космічний вимір, пов'язаний із зображенням скелястих пагорбів, що ніби розколотись надвоє. З одного боку, образ цих пагорбів перегукується із поламаними вратами аду (на які в іконі наступає Христос і через яку можуть вийти в'язні) або піднятими водами Червоного моря під час переходу Ізраїля до Землі Обітованної у Старому Завіті. Але вони мають і інше значення. У Матфея читаємо, що в момент розп'яття «земля потряслася, і зачали розпадатися скелі, і повідкривались гроби» (Мф. 27: 51). Світ було створено через Логос, тому розп'яття і воскресіння Логоса у світі супроводжувалися драматичним природним катаклізмом. Однак землетрус стався не лише через те, що Христос – це Логос, але й тому, що вся людська природа у Христі була розп'ята та воскресена. А оскільки доля всесвіту нерозривно пов'язана з долею людини, оскільки Господь створив людину як священника та царя створіння, оскільки, за св. Максим Сповідником та деякими іншими отцями, людина – це водночас макрокосм і мікрокосм, «Сходження в ад» задіює весь всесвіт, космос, який тут уособлений у пагорбах.

ХВОРОБА, СМЕРТЬ І ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ

Андрій ГАРДАШНІКОВ
лікар-онколог

У роботі лікаря, а зокрема лікаря-онколога, питання смерті має особливе значення. Здебільшого, це стосується теми онкології. Наприклад, коли спілкуєшся з журналістом, даєш інтерв'ю, то часто отримуєш співчутливе запитання, в якому обов'язково буде натяк на важку роботу. А з іншого боку, наше суспільство не навчилося ще правильно та відкрито говорити про смерть. Найчастіше, якщо лікар чує запитання про смерть від пацієнта, він буде запевняти, що про це не треба говорити, намагатиметься максимально уникати відповіді. Зазвичай рідні реагують аналогічно. Існує й інша крайність – лікар може говорити грубо, непрофесійно те, що не відповідає дійсності. Буркне пацієнту: «Вам залишилось жити три місяці», – а далі, що хочеш, те й роби з тією інформацією. Досить часто такий лікар помиляється при таких своїх «виروках» – тут вже й пів року пройшло, і рік, і півтора, а пацієнт, який мав прожити три місяці, все ніяк не вмере. Родичі вже косо дивляться на пацієнта, а той все живе та не збирається виправдовувати очікування, нав'язані висловленим «вироком» лікаря...

Обидва з варіантів таких «крайнощів» не є правильними. Питання, пов'язані зі смертю – дуже важливі. Людині властиво зі страхом ставитися до смерті, як такої, а також лякати може невідомість самого процесу завершення життя: як це буде відбуватися, що пацієнт буде відчувати?

Колись між мною та пацієнткою відбулася розмова щодо термінів життя. Я часто використовую в прикладі особисто себе, щоб проілюструвати неможливість точних та чітких термінів. Мовляв, я сам-то планую прожити 934 роки, але плани Господа на мене мені не відомі, і я не можу сьогодні гарантувати, що сам буду живим завтра. Почувши слова: «Так не можна говорити, а про свою смерть – й поготив», – я віджартувався, мовляв, мені все можна. А потім згадав, що одна з моїх улюблених молитов починається словами: «Владико Людинолюбче! Невже ця постіль буде мені домовиною, чи освітиш ще окаянну мою душу світлом дня? Ось бо домовина стоїть переді мною, ось смерть чекає на мене». Виходить, що є люди, які щодня говорять про свою смерть, просто читаючи цю молитву! І це достатньо корисно – знати та пам'ятати про те, що в кожного з нас це земне життя завершиться рано чи пізно, і ми, власне, не знаємо, коли це станеться. А якщо думаємо, що знаємо – можемо й помилитися.

Корисно і в духовному плані, корисно і з утилітарним, прикладним значенням. Не так давно я сам від колеги, фахівця паліативної допомоги¹ Зої Максимової дізнався про модель повідомлення прогнозу пацієнту (та родичам пацієнта) щодо очікуваних термінів життя. Коли можна на запитання «скільки мені залишилося жити?» відповісти категоріями «скоріше місяці, ніж роки», або «скоріше дні, ніж тижні» в залежності від стану людини. Це не означає, що людина за вказаний термін зобов'язана померти, але ми справді

¹ Паліативна допомога – це комплекс заходів, спрямованих на покращення якості життя пацієнтів усіх вікових категорій та членів їхніх родин, які зіткнулися з проблемами, пов'язаними із захворюваннями, що загрожують життю. Такий комплекс передбачає заходи щодо запобігання та полегшення страждань пацієнта через ранню ідентифікацію та оцінку симптомів, полегшення болю та подолання інших фізичних, психосоціальних і духовних проблем (Наказ МОЗ України №1308 від 04.06.2020).

можемо оцінити стан людини, спрогнозувати терміни життя, або ж знайти можливості цей стан покращити (якщо такі є).

Чи можна про це говорити з людиною? Впевнений, що за умови розмови з повагою та любов'ю до неї, коли розмова відбувається коректно, етично, приділено увагу почуттям – не просто можна, але й потрібно.

Жодна людина не може з точністю вгадати, як буде відбуватися процес помирання іншої людини, які страждання буде вона відчувати (і чи взагалі буде). Особливо, якщо розмова відбувається з людиною на етапі, коли вона почувається нормально та не має особливих проявів хвороби. Про це в розмові з людиною потрібно зазначати відверто. Але можна обговорити, що можна робити при тих стражданнях, які зустрічаються найчастіше.

Наприклад, при сучасному розвитку фармакології та при професійному виконанні сучасних рекомендацій, ми маємо потужний інструмент лікування болю, майже гарантовано можна зробити так, щоб людина не відчувала болю взагалі (яким би сильним до лікування він не був). Можна заздалегідь із людиною обговорити її правильні дії, які будуть спрямовані на те, щоб болю не відчувати (в першу чергу – звернутися до лікаря, якщо біль з'являється, після призначення лікування – інформувати про його ефективність та побічні дії, а також – знати про свої права та вміти виборювати право на лікування болю, бо, на жаль, ідеальною ситуацією з професійністю лікарів в питанні лікування болю поки що назвати не можна). Сподіваюсь, колись в часописі будемо порушувати і тему болю.

При ситуації, коли виникає задишка, і немає чим дихати через ураження легень, нерідко можна суттєво допомогти кисневою підтримкою. Є благодійні фонди, які дають в користування кисневі концентратори. Є заклади, які надають стаціонарну та (або) мобільну паліативну допомогу, які мають необхідну апаратуру для забезпечення кисневої підтримки.

Тобто є стани наприкінці життя людини з важкою хворобою, де сучасна медицина може суттєво зменшити (або й прибрати зовсім) страждання. Було б бажання. Бо, на жаль, це бажання, як би то прикро не було, у медичних працівників є не завжди. І це треба змінювати.

Враховуючи написане, дуже часто фраза лікаря «ми нічим не можемо допомогти» є некоректною та непрофесійною. З іншого боку, розмова про смерть, про завершення життя, про помирання – є не такою прямолінійно понурою, як це може здаватися без знайомства з темою.

Багато людей думає, що пряма та чесна розмова про смерть – це знищити надію людини, призвести до того, що вона буде у відчай чекати смерть до самої смерті. Дехто думає, що єдина модель розмови про смерть – це сказати: «Тобі неможливо допомогти, ти – помираєш, тобі залишилося два місяці жити». Наведена модель – це найгірше, що можна собі уявити.

Натомість повинна бути справжня відверта розмова з повагою, коли спокійно та чесно визнається ймовірність не такої вже й далекої смерті, коли співрозмовник чесно каже, якщо він чогось не знає, про те, що він не знає (а не намагається знайти штучні «розумні» відповіді на всі запитання), говорить не завченими штампами, а щиро передає свої знання та відчуття, пропонує свою допомогу, підтримує та розуміє страх людини перед смертю. Інколи просто сказати, що відчувати страх – це нормально, мовляв, що мені також страшно, але

я постараюсь зробити все, щоб тебе підтримати. Іноді навіть прості слова можуть підтримати людину.

Що мені в цьому здається дуже важливим? Якщо людина, яка знаходиться на етапі завершення свого життя, не може відверто ні з ким поговорити про свої страхи та переживання, про ті страждання, які вона відчуває, бо їй всі затуляють рота, бояться з нею про це говорити, тоді ця людина може прожити весь свій відрізок життя в тих стражданнях. Така людина не зможе ані спілкуватися з рідними, ані радіти чомусь, ані молитися. Все життя буде суцільним болем та стражданнями.

Важко собі уявити можливість молитися у людини, якій немає чим дихати, або яка постійно відчуває нестерпний біль щосекунди, години, дня, тижня, місяця, а інколи – року... Така людина навіть не ставить вже своїх запитань нікому, бо вона нікому не довіряє, адже всі тільки заспокоюють та забороняють взагалі торкатися схожих тем...

Зовсім все по-іншому, якщо людина може довіряти лікарю та його словам, відчувати підтримку від рідних. Можливо, не на всі запитання можна отримати відповіді, але принаймні, всі запитання можна поставити. І, якщо виникає біль, його будуть лікувати так, щоб його позбутися. Звісно, це не скасує хворобу. Звісно, призведе до завершення життя в достатньо короткий термін, але це буде життям. Для християнина – життям, наповненим молитвою, життям, коли можна подарувати свою любов рідним людям та підготуватися до зустрічі з Творцем. І це дуже важливо.

Якщо в Україні буде система повноцінної паліативної допомоги, щоб у кожній області, у районі, ОТГ людина могла отримати допомо-

гу мультидисциплінарної команди (з різними фахівцями, які надають і медичну, і соціальну, і психологічну, і духовну допомоги) – тоді і в нашій країні можна буде забезпечити гідне життя тим людям, життя яких завершується через важкі невиліковні хвороби.

Дотичним до питання про хвороби та смерть від хвороб є питання евтаназії – добровільного відходу з життя пацієнта з невиліковною хворобою, який забезпечується діями медиків (активна евтаназія), грубо кажучи – ін'єкція, яка призведе до безболісної смерті людини. Або припинення дій, спрямованих на підтримання життя, так звана пасивна евтаназія.

Дискусії навколо легалізації евтаназії мають гуманістичне підґрунтя. Багато людей у суспільстві вважають, що позбавити людину з важкою хворобою страждань (на прохання самої людини) – це гуманно. Залишати людину жити далі та терпіти муки до кінця життя – це навпаки жорстоко. Тобто люди, які відстоюють легалізацію евтаназії в Україні, виходять з добрих побажань, милосердного ставлення до людини (найчастіше), – і це треба зрозуміти тим, хто має протилежну думку щодо цього питання.

Якийсь час я був агресивним противником евтаназії в будь-якому вигляді за будь-яких обставин. Я мав багато аргументів, з більшою частиною яких я погоджуюсь і зараз.

Для християнина евтаназія – це поєднання вбивства (яке здійснює медпрацівник) та самогубства (яке вчиняє пацієнт, що просить про припинення його життя). І вбивство, і самогубство – це гріх. Розкаятись в гріху ефективного самогубства при житті – нереально. Є величезні ризики того, що подібна дія безповоротно позбавить можливості душі спастись. Чому пишу про ризики, а не про гарантію

цього, бо впевнений, що ми не можемо достеменно знати волю Бога та межі Його милості. Щедрий і милостивий Господь, довготерпеливий та многомилостивий.

Також я розумію, що призводить до завершення життя (по суті вбивати людей з важкими хворобами) – набагато дешевше та простіше для держави, ніж якісно лікувати постійний біль, розвивати в країні якісну паліативну допомогу (коли якість життя буде такою, що більшість таких людей просто припинять мріяти про завершення життя за допомогою еутаназії). Але чи є достойною така «економія» держави?

Також я розумію можливі помилки, які можуть призвести до припинення життя людей тоді, коли ситуація була зовсім не безнадійною. А ще існує чимало юридичних ризиків. Бо існує можливість спекуляцій та підробки документів. Відтак людина може втратити дар життя не через своє прохання, а через те, що це буде влаштовано зловмисниками. Наприклад, через фінансові причини... Тобто, легалізація еутаназії зможе допомогти злочинцям вбивати людей, які їй не дізнаються, що самі про це «попросили».

Як людина з православним світоглядом, я вважав своїм обов'язком бути категоричним противником легалізації в нашій країні еутаназії.

В останній час я задумався: ми не живемо в країні, де закони написані для православних та православними, в такому собі «православному шариаті». У країні живуть люди різного віросповідання: християни численних та різноманітних конфесій, мусульмани, представники інших релігій, а також атеїсти та агностики. Примусити всі закони в країні писати тільки виходячи з Біблії – нереально. Узгоджувати кримінальний кодекс зі Священним

Синодом – також ідея з вкрай малою ймовірною реалізацією.

Якщо живеш у світській країні, де така відокремлена Церква від держави, в цьому є свої «плюси» та свої «мінуси». Чи виключаю я можливість законодавчого врегулювання в Україні питань еутаназії протягом майбутнього? Якщо чесно, ні. Я не здивуюсь, якщо відбудуться зміни в правовому полі щодо цього питання. Я не можу позиціонувати себе як істину в останній інстанції та створити рецепт, який вирішить усі питання. Але мені здається, що християнину варто визначитися зі своїм ставленням щодо еутаназії особисто для себе та для своєї душі. Не для всього світу, не для всієї країни, а особисто для себе – як я буду поводитися в разі, якщо захворю на важку невиліковну хворобу? Наскільки для мене є прийнятною еутаназія?

І буде дуже добре, якщо християнські церкви робитимуть активні дії для появи та розвитку в країні системи якісної паліативної допомо-

ги. Щоб була альтернатива, щоб якомога менше людей через страхи або через страждання мали бажання, аби хтось штучно припинив їхнє життя.

* * *

Хочу навести слова митрополита Сурозького Антонія Блума в якості прикладу, як з повагою та з любов'ю говорити з людиною, яка помирає, про те, що вона помирає. Для мене – це перший приклад в моєму житті. І він залишається для мене найпотужнішим та найяскравішим, це те, на що я рівняюсь і зараз у своїй роботі.

Митрополит Антоній Блум:

«На початку війни я був хірургом у польовому госпіталі, і в моєму відділенні помирав молодий солдат. Я його, звісно, відвідував удень, а якогось вечора підійшов, глянув на нього, і мені стало зрозуміло, що він не жилець. Я його запитав: «Ну, як ти себе почуваєш?» Він на мене глянув глибоко, спокій-

но (він був селянин, тому в ньому була така тиша полів, тиша лісів, тиша неквапливого життя) і сказав: «Я сьогодні вночі помру». Я відповів: «Так, сьогодні ти помреш. Тобі страшно?» – «Помирати мені не страшно, але мені так шкода, що я помру зовсім один. Вмирав би я вдома – при мені були б і дружина, і мати, і діти, і сусіди, а тут нікого немає...» Я кажу: «Ні, неправда, – я з тобою посиджу». – «Ти не можеш просидіти зі мною цілу ніч». – «Чудово можу!»

Він подумав, сказав ще: «Знаєш, навіть якщо ти будеш тут сидіти, поки ми розмовляємо, я усвідомлюватиму твою присутність, а в якийсь момент я тебе втрачу і піду в цю страшну самотність у момент, коли найстрашніше – помирати». Я відповів: «Ні, не так. Я з тобою поруч сяду. Спочатку ми будемо розмовляти, ти мені будеш розповідати про своє село; даси мені адресу своєї дружини. Я їй напишу, коли ти помреш; якщо трапиться, відвідаю після війни. А потім ти почнеш слабшати, і тобі буде вже неможливо говорити, але ти зможеш на мене дивитися. На той час я тебе за руку візьму. Ти спочатку будеш розплющувати очі й бачити мене, потім заплющиш очі й вже мене бачити не зможеш, вже не буде сил розплющувати їх, але ти будеш відчувати мою руку у своїй руці або свою руку в моїй. Поступово ти віддалятимешся, і я це відчуватиму, і періодично потискатиму твою руку, щоб ти відчував, що я не пішов, я тут. У якийсь момент ти на моє потискання руки відповісти не зможеш, тому що тебе тут уже не буде. Твоя рука мене відпустить, я знатиму, що ти помер. Але ти знатимеш, що до останньої хвилини не був один».

І так і сталося.

ЧЕРНЕЧЕ ПОСЛІДУВАННЯ ВЕЧІРНІ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ОБРЯДУ*

Продовжуємо публікацію українського перекладу статті видатного літургіста ХХ ст. професора о. Хуана Матеоса про розвиток вечірнього богослужіння у чернечій традиції. Першу частину див. у: «Церква і суспільство» 2(4) 2024.

Хуан МАТЕОС

ЧАСТИНА ДРУГА

5. Вечірня («Світильничне»)

Початок «світильничного»

Перша частина сучасної вечірні візантійського обряду, яка належить до «світильничного» – це 140-й псалом: *Господи, взиваю до Тебе...* Натомість, згідно з описом Етерії¹, ве-

¹ Етерія, Егерія (лат. Egeria, Aetheria), також відома як Сильвія – християнська паломниця IV ст., яка у 381–384 рр. здійснила подорож з Іспанії до Святої Землі і докладно

* Оригінал статті: J. Mateos, „La synaxe monastique des vêpres byzantines” (II), Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata (BBGG), III s.7 (2010), pp. 11–138.

чірне богослужіння розпочиналося із засвічення світильників. Отже, та частина, яка відповідає нині «світильничному» Етерії – це без жодного сумніву гімн *Світло Тихе...*, який ми розглянемо дещо детальніше.

Позаяк візантійське «світильничне» походить із Єрусалиму, то варто поставити питання: чому саме засвічення світильників перенесли з початку відправи, і чому нині воно знаходиться на місці після групи вечірніх псалмів?

На наш погляд, раціонально було б поєднати відправу «світильничного» з вечірньою чернечою псалмодією. Коли вона поєдналася з відправою «світильничного», то вечірні псалми стали розглядати як остаточну усталеність читаної псалмодії². У Константинопольському богослужінні також знаходимо псалом 140-й як останній у псалмодії; «світильничне» повністю зникає.

Існує також інша частина зі зміненим місцем. Це молитва «Вечері, вранці і опівдні...», яка йменується «Молитва входу». Ця молитва є *колектою* (збірнею)³ 140-го псалма, або радше молитвою приготування до співання цього псалма. У рукописах вона розташована перед псалмом і має назву «Молитва перед 140-м псалмом». Колись вона фактично була молитвою, яка відкривала кафедральну вечірню. Її зміст, окрім початкового речення, запозичений із псалма 54: 18, а також із багатьох віршів 140-го псалма.

описала у щоденнику богослужбові звичаї Єрусалимської церкви. – *Ред.*

² Також і рукопис *Coislin 213* (1027 р. Б.) арк. 55 (зворот): «молитва 8-го антифону, перед *Господи, взиваю...*». Те ж саме *Sin gr. 958* (X).

³ *Колектою* (від лат. *colligere*, «збирати, з'єднувати») в латинській традиції, до якої належить автор статті, називають коротку молитву, в якій священник підносить прохання від усієї громади, та яка стисло передає смисл того, до чого ця молитва відноситься. – *Ред.*

Ось переклад молитви з посиланнями на псалми:

Увечері, вранці і опівдні (*Псалом 54:18*) хвалимо, благословимо, складаємо подяку і молимося Тобі, Владико всіх, людинолюбний. Вчини нашу молитву, немов кадіння перед Тобою (*Псалом 140:2*), і не нахили сердець наших до слів або до думок лукавства (*там само, вірш 4*), але визволь нас від усього, що вловлює душі наші (пор. *вірш 9*), бо до Тебе звернені очі наші, і на Тебе надію покладаємо (*там само, вірш 8*), щоб Ти не осоромив нас, Боже наш. Бо Тобі належить усяка слава, честь і поклоніння, Отцю і Сину і Св. Духові, нині і повсякчас і на віки віків. Амінь.

Первісний характер цієї молитви підкреслює те, що колись її розташовували безпосередньо після 103-го псалма перед іншими вечірніми молитвами⁴, особливо тоді, коли пропускалися кафізми Псалтиря⁵. Таке розташування висловів вказує щонайменше на те, що цю молитву розміщували на початку, хоча в дійсності вона не належала до чернечого послідування, а до кафедральної вечірні.

Вечірні псалми

У візантійському обряді є чотири вечірніх псалми: Пс. 140, в минулому – єдиний вечірній псалом у Антіохії, а також Пс. 141, 129 і 116. Псалми 141 і 129 були вибрані для вечірнього богослужіння через те, що їхні початкові вірші містять слова «Господи, взиваю», так само як і Пс. 140 – аналогічно. Цей самий заклик вже повторюється у Пс. 141:6.

⁴ *Sin.gr. 973* (a.D. 1153, Dmitr II, 88).

⁵ Зауважмо, що виголос цієї молитви є виголосом Великої ектенії, як також і першої молитви сучасної Вечірні.

Псалом 129 також пристосований до відправи через слова: «Від ранньої сторожі до ночі, від ранньої сторожі нехай уповає Ізраїль на Господа» (вірш 6б). Цей вірш пов'язує ранкове богослужіння із вечірнім. Тобто, він єднає дві відправи одну з другою, які відправляються у церквах для християнського люду⁶.

Псалом 116, запрошення до славослів'я, знаходиться досить часто у обрядах сирійського відгалуження, як такий що завершує групу псалмів⁷.

Приспіву вечірніх псалмів

Принаймні 140-й псалом співали з приспівом, які збереглися нині як завершення двох перших віршів: «Вислухай мене, Господи!». Вони з'являються у давніх грецьких виданнях, а також і у слов'янських, румунських та мельхитських часословах аж до сьогодні.

Перед тим як розпочати перший повний вірш 140-го псалма, із того самого часослова вставлена частина вірша з таким приспівом: «Господи, звиваю до Тебе, вислухай мене; вислухай мене, Господи!». Ця початкова фраза, яку співає соліст, призначена для того, щоб подати мелодію того приспіву, який народ повинен повторювати. Потім соліст знову співає псалом від початку: «Господи, звиваю до Тебе, вислухай мене, почуй голос моління мого, коли звиваю до Тебе». А народ відповідає: «Вислухай мене, Господи!».

⁶ Сирійці, мароніти і халдейці у групі вечірніх псалмів 129 псалом замінили на 118: «Світильник для ніг моїх закон Твій, і світло для стежок моїх» (Пс. 118:105–112), який очевидно стосується «світильничного».

⁷ Після псалмів 148–150 на Утрені у халдейців, маронітів і сирійців. Паралельно вкінці вечірніх псалмів 140, 141, 118 (105–112); див. «Les matines chaldéennes, maronites et syriennes» ОСП 26 (1960) 51–73.

Приспів з'являється знову після другого вірша: «Нехай піднесеться молитва моя, наче кадіння перед Тобом; підношення рук моїх як жертва вечірня». Народ: «Вислухай мене, Господи!».

Цей приспів повинен би супроводжувати усі вірші псалма, але насправді в дійсності його пропускають. Це відбувається, оскільки часто перескакують з другого аж до першого вірша зі стихірою. В будь-якому разі, навіть у випадку з двома першими віршами, народ більше не співає приспів, проте його співає або соліст, або ж сам співець.

Згідно з Мерсеньє⁸, Пс. 141 колись мав приспів: «Звиваю до Тебе, спаси мене», навіяний віршами 6а і 7б, а Пс. 129 – приспів: «Господи, мій Спасе, помилуй мене», який нагадує вірш 7 цього псалма. Псалом 116 був очевидно занадто коротким, щоб мати власні приспіву⁹. Наявність цих приспівів показує, що принаймні у деякі дні ці псалми співалися без жодної «перешарованої» строфи.

Стихири

Напередодні неділі, починаючи від 10-го вірша псалма, якщо рахувати від кінця псалма 116, з віршами починають переплітатися стихири, тобто поетичні строфи. Отже, спів стихир переноситься на псалми, які пропускаються (окрім приспівів) після третього вірша Пс. 140 і аж до восьмого вірша Пс. 141.

Що є джерелом цих строф або стихир? Насамперед було би помилкою вважати, що вони належать до того самого жанру, що й віршова-

⁸ E. Mercenier, La prière des Eglises de rite Byzantin I, Chevetogne 1947, 16, зноска 1.

⁹ Nilo Borgia, Ὁρολόγιον, «Diurno» delle Chiese di rito bizantino, Grottaferrata 1929, с. 42.

ний канон Утрени. Істотна різниця між ними полягає у тому, що всі строфи, які належать до однієї пісні канону, мають той самий метр, тоді як стихир Вечірні не мають однакової довжини та не пристосовані до єдиної мелодії. Тому їхнє походження відрізняється від походження канонів. З іншого боку, вставлення стихир поміж останні вірші вечірніх псалмів показує вплив на спосіб виконання канонів [*id.* αἶνον]. Саме цей вплив і спричинив те, що стихир втратили свою попередню роль, яку ми намагатимемось визначити.

Погляньмо на ті недільні стихир, які є в Октоїху. У цій книзі кожна неділя має сім стихир, а також богородичний або строфу на честь Пресвятої Діви, Матері Божої. Сім стихир розділені на дві групи: три перші називаються «стихирами Воскресіння», а чотири останні (з четвертої по сьому) носять назву «анатолієві».

У давніх нотно-музичних рукописах стихир Воскресіння звичайно не мають музикальної нотації і часто мають назву «античні», древні¹⁰. Те саме стосується і т. зв. *богородичних*, тобто строф на честь Пресвятої Діви Марії. Мелодії цих строф вважаються настільки традиційними і відомими, що їх розписування (тобто нотне розшифрування) вважається зайвим¹¹. Натомість, для т. зв. «анатолієвих» стихир, які більш сучасні або ж запозичені зовні, характерна наявність нотної музики.

Давні стихир часто приписували св. Іоанові Дамаскіну, однак часто у рукописах вони

анонімні. Це власне дуже древні уривки, принаймні деякі з-поміж них, зібрані попередньо для впорядкування цієї книги¹². У рукописах вони становлять збірку наступних 24 стихир – по три відповідно до кожного з восьми гласів. Однак, такий розподіл на гласи дуже часто може бути неприродним.

Мова цих стихир проста і багата на парафрази псалмів¹³.

Стихир у кожному гласі з четвертої по сьому називаються «анатолієві». Їхнє авторство зазвичай приписують Анатолієві Молодому – особі, роки життя якої невідомі. Існують припущення, що він проживав у Константинополі не пізніше, ніж у VIII столітті. Анатолієвих стихир, які нині містяться у Октоїху, є по чотири для кожного гласу, але у повній серії, яку представляють нотні рукописи, їх міститься по одинадцять для кожного гласу.

Стихир Анатолія пояснюють подію Воскресіння Христового та, переважно, містять розповіді про ті події, які його стосуються. Деякі з них, однак, містять лише хваління без відсилання на якусь конкретну подію, як, наприклад, стихир першого гласу. Тут поетичний обрій поета, якщо йдеться про лише одного автора, не був особливо широким. Він не надто оригінальний, але уникає неясності та є поміркованим у риторичі. Тут бачимо дуже мало пов'язувань із Старим Заветом за винятком хіба що падіння Адама. Іноді стихир, як от наприклад третя (шоста) стихира п'ятого гласу дуже полемічні проти іудеїв, захищаючи перед ними Воскресіння Христове (пор. Мф. 28:11–15).

¹⁰ Кодекс Періблету (приблизно 1280 р. Б.), який сьогодні знаходиться у Бібліотеці Університетського Колегіуму Кардіфу, це той єдиний рукопис, який відомий перед XV століттям, що містить мелодії древніх стихир. Пор. стосовно стихир Н. J. W. Tillyard, *The Hymns of the Octoechos*. Part I. (MMS, Transcripta, III), Copenhagen 1940, XIII–XIV, а також part II, Copenhagen 1949 (MMS, Transcripta, V), XII–XIII.

¹¹ Те ж саме стосується і «хвалитних» стихир із псалмами (Αἰνετε, Хваліте) на Утрени.

¹² Давні стихир випередили створення канонів і формування Октоїха, також як і Ірмоси Утрени.

¹³ Глас I: «Вечірні наші молитви прийми, святый Господи, і подай нам прощення гріхів. Ти бо єдиний у світі явив Воскресіння».

Роль стихир у вечірній псалмодії

А тепер відкладімо набік «анатолієві» стихири і візьмімося за вивчення інших давніх стихир, щоби спробувати визначити, як вони пристосовані до вечірніх псалмів. Стверджуємо ще раз, що поділ на групи «по три» стихири відповідно до вісьмох гласів – це необов'язково первісний поділ. Йдеться про те, що треба завжди вживати три стихири для супроводу вечірніх псалмів.

Почнімо з прикладу, в якому дуже чітко видно особливості. Це – стихири 3-го гласу. Ось їхній переклад:

- I. Твоїм хрестом, Христе Спасе, смерті владу зруйновано і диявольські підступи знищено. А рід людський, вірою спасаючись, пісню завжди Тобі приносить.
- II. Усе наповнилося світлом Твого Воскресіння, Господи, і рай знову відчинився, а усе створіння, вихваляючи Тебе, пісню завжди Тобі приносить.
- III. Славлю Отця і Сина силу, і владу Святого Духа прославляю, неподільне Божество, Тройцю єдиносущну, яка царює повіки.

Дві перші строфи мають однаковий метр (згідно з сучасним поділом: 8+8+10+5+6+3+7 складів з невеликими варіаціями; можливо, що колись тут було 8+8+10+10+10 складів). З точки зору змісту вони додаткові, і в обох розповідається про два аспекти таїнства нашого спасіння: про хрест і про Воскресіння Спасителя. Вони призначені для того, щоб співати їх разом із самим псалмом; однаковість закінчень двох строф вказує на спосіб їхнього виконання – антифональний спів, тобто: два хори відповідають двом солістам¹⁴. Можливо, народ

брав участь лише у співі останнього речення. Третя строфа очевидно належить до «Слава Отцю...», позаяк вона очевидно є парафразою. Тут ми бачимо приклад антифонного співу псалмів Вечірні, у якому два хори поперемінно відповідають співанням двох різних антифонів, закінчуючи разом спеціальну строфу співом «Слава Отцю...».

Проте, цей приклад не дозволяє встановити якесь основне правило, яке можна було би застосовувати до всіх інших випадків. Зрештою, у кожному з інших гласів бачимо строфу, яка пов'язана із «Слава Отцю...».

У шостому гласі ми також знаходимо дві строфи (другу і третю), які мають однакове закінчення. Речення, яке випереджує це закінчення, створене у тому самому метрі та пропонує ті самі думки:

- Ти, що випромінюєш Життя з Твого Світла, всесильний Спасе, помилуй нас!
- Джерело Життя, неприступне Світло, всесильний Спасе, помилуй нас!

Отже, ці дві строфи правдоподібно представляють два приспиви, які поперемінно співалися з тим самим псалмом, так само як у випадку двох перших строф третього гласу. Восьмий глас показує аналогічний приклад.

Що стосується першого, другого, четвертого, п'ятого і сьомого гласів, то тут неможливо дійти жодного висновку. Правдоподібним є те, що від певного періоду кожна строфа була призначена для того, щоби виконувати роль недільного приспіву вечірнього псалма. У будь-якому разі, різноманітність у виконанні співу псалмів: іноді антифональних, а іноді – респонсоріальних, лише урізноманітнює богослужіння.

¹⁴ Щодо співу цього гімну див. Типікон св. Сави (1528 р.) у Дмитрівського III, с. 318.

Кадіння

Під час співу 140-го псалма відбувається кадіння. Його можна би пояснити як аналогію тих кадінь, які здійснюються на початку кожного богослужіння, або ж як вечірне кадило чи вечірню кадильну жертву.

Ми надаємо перевагу другій версії. Кадильна жертва насправді повинна би відбутися у певний момент вечірнього богослужіння, і якраз окрім цього місця, не видно інших моментів, де б вона могла здійснюватися. Більше того: урочисте кадіння повинно супроводжуватися співом «кадила»; тобто, жоден інший псалом чи пісня, окрім 140-го псалма, не пристосовані у Вечірні до «жертви кадила». З іншого боку, початкове кадіння на інших богослужіннях відбувається в типі перед початком псалмодії на початку чернечого послідування. Якщо колись воно і відбувалося перед «світільничним», то його усунули найбільш правдоподібно тоді, коли вечірню приєднали до чернечого послідування, а кадіння перенесли на момент співання 140-го псалма.

Настійливість приспіву «Вислухай мене, Господи!» і кількох стихир з молитовними думками, текст 140-го псалма (особливо другий його вірш: «Нехай піднесеться молитва моя, немов кадіння перед Тобою»), паралелізм із урочистим кадінням, яке відбувається у схожий спосіб під час 140-го псалма на літургії Ранішосвячених Дарів, на нашу думку, підтверджують той факт, що сучасний обряд кадіння під час співу цього псалма колись не був кадінням цілого храму, але жертвою кадила, яка здійснювалася перед вітварем, «жертвою вечірньою», де кадило було символом цієї молитви, що проявляється у вірші: «Господи, взиваю до Тебе, вислухай мене!».

Вхід

Вхід, який здійснюють священник з дияконом під час вечірнього богослужіння візантійського обряду, відповідає входові єпископа в описі Етерії. Він відбувається у той самий момент відправи, а саме – після співання вечірніх псалмів.

Проте, згідно з Етерією, цей вхід відбувався дуже просто під час співу антифонів. Сучасний обряд містить молитву Входу, благословення Входу, виголос диякона «Премудрість, станьмо побожно!» та співання гімну «Світло тихе».

Насправді, сучасна церемонія входу Вечірні зазнала впливу малого входу святої літургії ще перед тим, як відбулося його переосмислення.

Існують чотири елементи, які постійно супроводжували вхід Вечірні:

- молитва,
- благословіння,
- виголос,
- спів.

Вони є імітуванням елементів саме малого входу. Штучний характер такого копіювання з'явився передусім через те, що молитва «Увечері, вранці і опівдні...» була вступом до 140-го псалма, жодним чином не стосуючись входу; гімн «Світло тихе» – це давній спів для засвічення світільників, і він також не залежить від церемонії входу. Натомість, у неурочисті дні, коли входу немає, читається та сама молитва і співається гімн.

Сучасний вхід колись був входом єпископа, який виходив зі свого дому, щоб взяти участь у кінцевій частині богослужіння. На знак пошани прислуга несла перед ним кадильницю; саме цим можна пояснити, чому тепер диякон несе кадильницю на вході. Благословення

входу запозичене так само з літургії як певного взірця.

Водночас, виголос диякона «Премудрість, станьмо побожно!», який на літургії використовується як вказівка для хору, щоби співати вхідний вірш, на Вечірні жодного значення не має.

Світло тихе. Φῶς ἱλαρόν¹⁵

Давні греки вшановували сонячне світло або богиню сонця, а згодом вечірне світло словами «Радуйся, улюблене світло» (Χαίρε, φίλων φῶς). Для греків-поган засвічення світильника мало вагомий релігійний сенс. У момент, коли у священній церемонії вноситься світло, тоді промовляють: «Світло добре» (Φῶς ἀγαθόν), або більш правдоподібним могло бути: «Радуйся, добре світло!» (Χαίρε, φῶς ἀγαθόν).

Оскільки Бог дарує радість духовного світла тим людям, які сидять у темряві, Климент Олександрійський¹⁶ пропонує вітати істинного Бога словами: «Радуйся, Світло!». Ми не знаємо, чи ці привітання були початком гімну вже на практиці у приватному чи у публічному культі. Климент часто називає Христа «Сонцем правди» і «Світлом», а в гімні наприкінці «Протрептику»¹⁷ він дає Йому ім'я «Вічне Світло».

Святий Мефодій Олімпійський (†311) наприкінці свого «Симпозіуму»¹⁸, звертається до

Христа так: «О, Христе Начальнику життя, радуйся, о незахідне Світло!». Цей останній епітет також з'являється в латинському *l'Exultet*: «*Mle inquam, Lucifer, qui nescit occasum*» («Він бо є Носієм світла, яке не знає заходу»). У цьому привітанні як протипага Христа матеріальному сонцю виявляється близькою та сама думка, що й у фразі «Вічне Світло».

Порівняння Христа-Світла з даром життя, яке з'являється у святого Мефодія, віднаходимо також у «світильничному» гімні візантійської вечірні. Цей гімн складають три строфи: перша і третя – христологічні, а друга – тринітарна. Ось переклад цього гімну згідно з древнім текстом:

1. Світло радісне святої слави
Безсмертного Отця небесного
Святого, Блаженного,
Ісусе Христе!
2. Прийшовши на захід сонця,
побачивши світло вечірне,
оспівуємо Отця і Сина,
і Святого Духа Бога¹⁹.
3. Достойний Ти у всі часи²⁰
Бути оспіваним голосами святих,²¹
Сину Божий, що даєш життя світові,
Тому світ славить Тебе²².

¹⁵ Про цей гімн див. P.J. Dölger, "Lumen Christi", "Antike und Christentum", 5 (1935). 1–43, а також E.R. Smothers, Φῶς ἱλαρόν, *Recherches des sciences religieuses*, 19 (1929), с. 266–83. (В українську літургічну традицію через слов'янські переклади увійшов варіант «Світло тихе» замість буквального перекладу з грецької «Світло радісне» – *Red.*)

¹⁶ *Protrepticus XI § 114,1* (Clemens Alexandrinus, *Protrepticus und Paedagogus*, éd. O. Stählin, Leipzig 1905, 1, 80)

¹⁷ *Protrepticus XI § 133, 2* (видання Stählin 1, 79).

¹⁸ *Symposium XI*, (Methodius, éd. G.E. Bonwetsch, Leipzig 1917, 135).

¹⁹ Згідно зі святим Васи́лієм: Πατέρα και Υἱον και ἅγιον Πνεῦμα Θεοῦ. Сучасний текст наступний: Πατέρα, Υἱον και ἅγιον Πνεῦμα Θεοῦ.

²⁰ Ἀΐσιος εἰ замість Ἀΐσιος σε.

²¹ Ὅσιαις замість αἰσιαις.

²² Δι' οὐ οὐ κοσμος εὐορταζει замість Δι' οὐ κοσμος σε δοξαζει. Таке читання засвідчене у Кодексі Sin. gr. 863, арк. 99 зв., (див. J. Mateos, *Un Horologion inédit de Saint-Sabas, Le Codex sinaitique grec 863 (IXe siècle)*, Melanges E. Tisserant III [ST 233], Vatican 1964, 56), у Бодліанському Псалтирі (див. Dölger, "Lumen Christi" 13, посилання 43), а також у сирійських редакціях тексту.

Святий Василій свідчить про існування цього гімну, який мав назву «подяка при світильнику», як дуже давнього вже у його епоху. Він цитує вірші: «Ми славимо Отця і Сина і Святого Духа Бога», які належать до піснеспіву «Світло тихе». Принаймні ця тринітарна частина гімну співалася народом:

Отцям нашим здалося пристойним приймати благодать вечірнього світла не в тиші, але при його появі усилено віддавати подяку. І ми не можемо сказати: хто був автором цих слів подяки за світло, принаймні народ проголошує давню пісню, і ніхто не признавав нечестивими тих, які мовлять: Отця і Сина і Святого Духа Божого. З іншого боку, якщо комусь відома також пісня Афіногена, яку він залишив своїм учням на знак прощання, коли сам вже поспішав на спалення у вогні...²³

Отже, святому Василієві був відомий гімн «Світло тихе» як такий, який призначений для подяки при вечірньому світлі; він також відрізняє його від іншого гімну, нині невідомого, автором якого був св. мученик Афіноген, у якому він також згадує Святого Духа.

Святий Григорій Ниський вживає назву «подяка при лампі», щоб окреслити домашню молитву, яку проказують тоді, коли вносять світло. Рецитація цієї подяки була у практиці, яка походила з родини святого Василія, оскільки Мокрина, сестра Василія та Григорія, хотіла її повторити знову на своєму смертному ложі, однак безуспішно. Цією подякою міг бути гімн «Світло тихе». Ось опис, який подає святий Григорій з життя Мокрини:

Як настав вечір, і внесли світильник, вона (Мокрина) розплющила очі і перевела свій погляд на джерело світла, даючи зрозуміти, що таким чином вона

хоче прочитати вечірні молитви («подяку при лампі»). Голосу у неї не було, але вона сповнила своє бажання у серці, супроводжуючи молитву жестом рук; її уста також порушувались в такт з внутрішнім голосом. Коли вона завершила подяку, то піднесла руку до чола, щоб перехреститися, позначивши таким чином кінець молитви; і сильно та глибоко зітхнувши, водночас із молитвою, завершила своє життя...²⁴

У цьому самому життєписі йдеться про те, що вечірня подяка («при лампі») відбувається так само і у церкві:

Голос псалмоспівців закликав до чину подяки світла (вечірньої відправи) і мені дозволили увійти до церкви...²⁵

Гімн «Світло тихе» був власне формулою подяки за світло у ролі родинної практики, а згодом став також публічною відправою.

Початкова фраза «Світло радісне святої слави Отця...» навіяна Посланням до Євреїв: «Він (Христос) – Сяяння слави Отця» (Євр. 1: 3). Слава Бога проявляє себе блискуче у Старому Завіті, як пише книга Виходу: «Слава Господня спочивала на горі Синай... цю славу Господь об'явив очам дітей Ізраїлевих у вигляді вогню, який пожирає верхів'я гори» (Вих. 24: 16–17). Та ж сама думка, сформульована словами: «Світло від Світла», була вставлена у Нікейський Символ віри, хоча використовувалася ще задовго до цієї епохи. «Світло тихе (радісне)» – це паралель до «доброго світла», «улюбленого світла» і «гарного світла», які знаходимо у поганському грецькому світі.

²³ Basilius, *De Spiritu Sancto* 29, 73 (PG 32, 20).

²⁴ Gregorius Nyssenus, *De vita Macrinae* (PG 46, 985 D).

²⁵ Там само, 981 С.

Тринітарний зміст другої строфи перериває наступна, яка має христологічну сутність, що міститься як у першій, так і у третій строфах. Дольгер вважає, що друга строфа була приспівом, який народ співав після першої строфи, і знову – після третьої²⁶.

«Світло тихе» у літургійних відправах займало місце із запаленням лампад перед Пс. 140. Чи випереджувало воно виголос «Світло Христове просвічує всіх», яке повинно би випереджувати засвічення лампад і яке досі є в практиці літургії Ранішосвячених Дарів? Дуже правдоподібно що так тому, що цей виголос з'явився на християнських лампадах, знайдених у Палестині²⁷. Цей виголос є точною паралеллю до *Lumen Christi* Пасхальної вігії Заходу. Спів *Lumen Christi* повторюється тричі, і щоразу попереджається запаленням однієї з трьох частин пасхальної свічі.

Тема світла, яка з'являється у чернечому послідуванні, у перших віршах Пс. 103 і яка продовжується у гімні «світільничного», відновлюється знову наприкінці богослужіння у пісні Симеона, де Христа названо «Світлом на одкровення народам і славу людей Твоїх Ізраїля» (Лк. 2:32).

Прокимен²⁸

Диякон, звертаючись до хору, подає порядок співу прокимена: «Прокимен вечірній» (церковнослов'янською *Воньмім! – Будьмо уважні!*)

²⁶ Dölger, "Lumen Christi", 14.

²⁷ Див. М. Bauer, *Inschriften und frühchristliche Tonlampen unter besonderer Berücksichtigung der Inschrift "Das Licht Christi scheint allen"*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 4 (1923), 300.

²⁸ J. Mateos, *Quelques problèmes de l'orthros byzantin*, dans *Proche-Orient Chrétien* XI (1961), c. 211–212.

Прокимен з точністю відповідає західному респонсорію (*responsorium*).

Початково слово «прокимен» (місце перед) означало тільки вірш псалма, який вибраний для співу у ролі відповіді, і який саме через це перенесений на початок псалма. Згодом його почали вживати як вказівку на псалом, який співають з відповіддю, виділеною з того ж самого псалма, подібно як і на Заході слово «респонсорій».

Сучасний прокимен обмежений до відповіді одного вірша у будні та двох віршів у неділі. Це – обмеження співу цілого псалма, або великої його частини. Прокимен відповідає тим гімнам, які, згідно з Єтерією, співалися після вечірніх псалмів.

Можливе пояснення слова «прокимен» – псалом перед читаннями, дало розуміння, що начебто наявність прокимена передбачає обов'язкову присутність читань. Але це не зовсім так. Прокимен – це респонсоріальний псалом, який може або супроводжувати читання, або співатися незалежно від них. Якщо його супроводжують читання, то у такому разі він є радше вставленим поміж двома читаннями псалмом, аніж псалмом перед читаннями.

Якщо на Божественній Літургії справляється протилежне враження, то це лише з причини випадіння з ужитку старозавітного пророчого читання. Прокимен власне вставлявся між старозавітним читанням і апостолом.

З іншого боку, у стародавніх джерелах немає згадки про читання на кафедральній Вечірні. Під час святої Чотиридесятниці були читання перед «світільничним»²⁹ для настанови

²⁹ Гл. 27, 6–7 див. Egerie, *Journal de voyage*, éd. Pétré (SC 21), Paris 1948, 210–212. Читання з настановами відбувалися під час Великого посту у середу і в п'ятницю на Дев'ятому часі у церкві, яка називалася Сіон; згодом вони переходили до Воскресіння, щоб відправляти там Вечірню. Можливо, що

оглашених та у ролі приготування вірних до празника Пасхи. Також у надвечір'я великих свят, таких як Різдво Христове, Богоявлення або Пасха і, як їхня імітація – «подарунок» по три читання на чуваннях інших, менш значущих, свят; однак, таке вставлення відбулося не раніше, ніж у VIII столітті, коли пророчі читання на Літургії зникли, а ціла система читань у візантійському обряді зазнала перегрупування.

Недільний прокимен, який співається у суботу ввечері, природно є прокименом Воскресіння. Він вибраний із псалма 92, а у ролі відповіді звучить його перший вірш: «Господь воцарився, у красу зодягнувся».

У будні дні співаємо такі прокимени:

В неділю ввечері: Псалом 133 (1в, 1б);

У понеділок: Псалом 4 (4б, 2);

У вівторок: Псалом 22 (6а, 1–2а);

У середу: Псалом 53 (3–4);

У четвер: Псалом 120 (2, 1);

У п'ятницю: Псалом 58 (10б, в, 2).

Колись, у будні дні протягом року замість прокимена співалося *Алилуя*³⁰. Це вечірне «Алилуя» знаходить свій відповідник у нічному співі «Алилуя» на утрени, який співається із піснею пророка Ісаї «З ночі лине дух мій до Тебе, Боже», а також у співі *протагогікону* (світільного), або гімні світла на ранковому богослужінні.

Згідно з Синайським грецьким кодексом 863, часословом IX століття, «Алилуя» співається з такими віршами:

В неділю ввечері: Пс 92 (1а–в–д, 2)

те саме чинили в Єрусалимі у середи та у п'ятниці протягом року принаймні тоді, коли тривав піст; це було звичаєм, який існував у Олександрійців. Пор. Socrates, *Historia Ecclesiastica* (PG 67, 636).

³⁰ Пор. *Титікон Євєретик 2-IX* (Дмитрієвський 1, 259) і в інших місцях; а також *Титікон св. Сави* від 1528 року (Дмитрієвський III, 318).

У понеділок: Пс. 54 (2, 17)

У вівторок: Псалом 4 (2, 7б)

У середу: Лука 1 (46–47, 48)

У четвер: Пс. 85 (1, 17)

У п'ятницю: Пс. 88 (2, 8)

Це *Алилуя*, якщо воно було на місці прокимена, завжди закінчувалось співом «Слава Отцю...». Це означає, що тут йдеться не про респонсоріальний спів, а про антифональний.

Від понеділка і до четверга, які випадають у часі поза постом Чотиридесятниці, часослов приписує також *Алилуя*. Це «Алилуя» настільки скорочене, що залишено тільки один-єдиний вірш і слова, які завершують *Слава Отцю*: «І на віки віків». Це либонь і є наявним свідченням більш розвинутої практики.

Ектенія

Ектенія – це літанія, яка отримала таку назву (з грецької *εκτενώς* – з латинської *instante*, *insistente* – блискавичне, наполегливе) через співання потрібного *Господи, помилуй!* Рукопис *Patmos 266*, Типікон IX–X ст., який відзеркалює обряд Константинополя, щоразу там, де інші рукописи приписують рецитацію Великої ектенії, подає рубрику: «Мовиться велике *Господи, помилуй!*»³¹.

Ектенія у цілості, відповідно до своєї сучасної форми, знаходиться на Божественній літургії безпосередньо після Євангелія. Оскільки вона читається не тільки на Вечірні, то ми собі дозволимо дослідити її трохи ширше.

Візьмемо повну її форму, включно з молитвою, так як вона знаходиться на літургії. Пе-

³¹ Див. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, tome I (OCA 165), Rome 1962, 92, 9 і 144, 19; 212, 10; 222, 21, та ін.

редовсім чудово, що молитва ектенії переставлена на місце після третього прохання і досконало компонується з цим:

Прошення: Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоєї, молимося Тобі вислухай і помилуй!

Священник: Господи Боже наш, прийми це усильне моління Твоїх рабів, і помилуй нас з великої милості Твоєї, і милосердя Твое пошли на нас і на всіх людей Твоїх, які чекають від Тебе великої милості.

Виголос, або заключне славослов'я, досконало поєднується з молитвою:

Бо Ти милостивий і людинолюбний Бог еси, і Тобі славу возсилаємо, Отцю і Сину і Святому Духові...

Зауважимо також, що у всіх давніх виданнях потрійне «Господи, помилуй» починало співатися щойно після третього прохання. Два перших, натомість, мали «Господи, помилуй» одинарне.

Стиль прохань, які передують молитві – цілком відмінний від стилю прохань, які слідують після неї. Останні – усі починаються з тієї самої формули: «Ще молимося...». Їхній зміст є стисло чернечим, хоча у новіших виданнях вкладено деякі додатки, більш пристосовані до вжитку у парафіяльних храмах. Зрештою, конкретна форма цих прохань дуже різноманітна у кожній із гілок візантійського обряду, що власне і свідчить про їхнє відносно недавнє походження.

Усі спостереження сходяться на тому, що ці прохання мають недавнє походження і показують те, що вони є пізнішим додатком.

Якщо ми звернемося до давніх рукописів, то це припущення повністю підтвердить-

ся. Перегляньмо рукопис *Coislin gr. 214* Національної Бібліотеки Парижа, Євхологійон XII століття.

На аркуші 31 зв., на Літургії Ранішосвячених Дарів, бачимо таку форму ектенії:

Промовмо всі:
З усієї нашої душі:
Господи, Вседержителю:
За святий храм цей:
За місто це:
За добре поліття:
За подорожуючих:
Щоб визволитися нам:
Помилуй нас, Боже, з великої Твоєї:

Виголос: Бо Ти милостивий і людинолюбний Бог еси...

Ця форма багато чого нас навчає. Спочатку те, що сучасне вступне запрошення складається насправді з двох частин: перша – це настанова диякона народові про відповідь, яку той повинен давати на прохання: «Промовмо всі: Господи помилуй!».

Потім починається літанія: «Від усієї нашої душі, і від усього серця нашого промовмо». Це запрошення розвинулося до титулу «ектенія» (наполегливого) власне від цієї літанії³².

Другою відомістю, надзвичайно важливою, є той факт, що прохання «Господи Вседержителю» і «Помилуй нас, Боже», які нині є другим і третім проханнями форми, фактично є пер-

³² Так є виразно у давній вірменській версії Літургії св. Йоана Золотоустого, див. Aucher G., *La versione armena della Liturgia di San Giovanni Crisostomo*, Chrysostomika, Rome 1908, с. 359–398, і у старинній арабській її версії (C. Bacha, *Version arabe inédite de la Liturgie de s. Jean Chrysostome*, там само 453). У будь-якому разі у старих рукописах завжди знаходиться точка розділу між настановою «Промовмо всі» та закликом «Від усієї нашої душі...». У рукописі *Sin. gr. 1040* починається: «Промовмо усі наполегливо (ектеνωσ)» (див. нижче у тексті).

шим і останнім сталими проханнями ектенії, а форма ектенії, яка може бути різноманітною, вставляється між цими двома проханнями.

У рукописах, які ми розглянули, вставленою формою є Мирна ектенія. Видно, що назва «ектенія» не позначає форми, а тільки спосіб виконання. Якщо форма вставлена між проханнями «В мирі Господу помолімося» та «Заступи, спаси...», то це *ουαπητή* – літанія. Натомість, якщо вона вставлена між проханнями «Господи, вседержителю, Боже отців наших» і «Помилуй нас Боже», то це – ектенія.

Потрійне «Господи, помилуй» співалося лише один раз, вкінці літанії, щоб підсилити її останнє прохання: «Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоєї, молимося Тобі: вислухай і помилуй!»

Виявляється також, що ті прохання, які знаходяться після цієї молитви, є нічим іншим як пізнішим додатком, а молитва знаходиться на своєму місці після третього прохання і вона пов'язана з виголосом.

Деяку іншу форму з деякими додатками знаходимо у рукописі *Sinait. gr. 1040*, Служебнику з II половини XII ст.

Ось як у ньому вона представлена на Літургії св. Іоана Золотоустого.

Промовмо усі наполегливо (ектєνώς):

З нашої душі і з нашого серця:

Господи вседержителю, Боже отців наших, молимося Тобі, вислухай і помилуй!

Багатомилостивий і милосердний, молимося Тобі:

Ти, що не хочеш смерті грішників, але чекаєш їхнього навернення до Тебе, Тобі молимося:

Щоб визволитися нам від усякої скорботи: Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоєї³³.

³³ Дмитриевский II, 133.

Усі додатки насправді розпочинаються формулою: «Ще молимося...». Наміри, які запропоновані у молитвах, звернені до таких осіб: імператора, архієпископа, духовенства, рабів Божих (імена), батьків і ближніх, присутніх людей, померлих. Літанія закінчується звичайним виголосом. Розвиток цієї ектенії не є чернечим, як ця відправа що її ми тут розглядаємо, а кафедральним.

Формули, які схожі на цю, з'являються у грецькому рукописному евхологоні з 1153 року³⁴ *Sinait. gr. 973* та у грузинському перекладі візантійської Літургії св. Іоана Золотоустого, опублікованому М. Тарчнішвілі³⁵.

В інших, більш зрозумілих, джерелах авторитетність цієї ектенії ще більш очевидна. Також, давня версія вірменської літургії Золотоустого та арабська версія цієї ж самої літургії, яку опублікував Костянтин Бача³⁶, приписують повторення «Господи, помилуй» 9 разів після прохання: «Помилуй нас, Боже...». Вірменська версія знову уточнює, що народ під час співу «Господи, помилуй» повинен тримати руки піднесеними догори³⁷. Це цілковито узгоджується із назвою «велике Господи, помилуй», яку отримала ця ектенія у рукописі *Ratmos 266*.

Сподоби, Господи (Καταξίωσον)

«Сподоби, Господи» – це літургійний твір, який утворений за допомогою зібрання віршів із різних джерел і який закінчується славослів'ям:

³⁴ Там само, 84.

³⁵ M. Tarchnišvili, *Liturgiae ibericae antiquiores* (CSCO 123, Series Iberica 1), Louvain 1950, 32.

³⁶ Bacha, *Version arabe inédite*, 353.

³⁷ Там само, 380.

Сподоби, Господи, цього вечора без гріха зберегтися нам³⁸.

Благословен еси, Господи, Боже отців наших, і хвальне і прославлене ім'я Твоє навіки. Амінь. (Дан. 3: 26).

Нехай буде, Господи, милість Твоя на нас, бо ми уповаємо на Тебе (Пс. 32: 22).

Благословен еси, Господи, навчи мене Твоїх уставів (Пс. 118: 12).

[Благословен еси, Владико, врозуми мене Твоїми уставами.

Благословен еси, Святий, просвіти мене Твоїми уставами]

Господи, милість Твоя повіки, не погорди твором рук Твоїх (Пс. 137: 8).

Славослов'я: Тобі належить хвала, Тобі належить оспівування, Тобі слава належить, Отцю і Сину, і Святому Духові нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь.

Вірші «Сподоби, Господи» з'являються як вставка після «Слава в вишніх Богу» вже у V столітті, в Олександрійському Кодексі Сімдесятьох. Перший та третій вірші були додані до західного гімну «Тебе, Бога, хвалимо». В Апостольських Постановах це славослів'я завершує вечірній гімн, який нині більше не вживається³⁹. У бенедиктинському богослужінні воно співається після читання Євангелії на недільній Північній.

«Сподоби, Господи» з'являється і на утрені, поєднуючи дві різні структури зі віршів, які слідує після «Слава в вишніх Богу».

³⁸ Буквально: «Будь згідним, Господи, щоб ми цього вечора були збережені від гріха».

³⁹ *Апостольські Постанови*, VII, 48 (Didascalia et Constitutiones Apostolorum, éd. F.X. Funk, Paderborn 1905, 456–48).

Згідно з першою структурою, яка подана в Олександрійському кодексі, воно становить те, що нині називають Великим славослів'ям, і яке притаманне для неділь і свят. У ньому «Сподоби, Господи» вставлене поміж іншими віршами псалмів, які слідує після славослов'я.

Згідно з другою структурою, «Сподоби, Господи» залишається незалежним від «Слава в вишніх Богу» та віршів, які далі слідує; у слов'янських часословах воно навіть відділене рубрикою «опісля». Ця друга композиція іноді має назву «Мале славослів'я». Таке найменування відсутнє у грецьких часословах, і можливо, оскільки це славослів'я скомпоноване за допомогою тих самих елементів, що й перше, хоча розміщене у дещо іншому порядку.

Тут йдеться насправді про дві різні редакції того самого Великого славослів'я. Перше – зі вставленим «Сподоби, Господи», з'являється в Константинополі⁴⁰, а друге – із незалежним «Сподоби, Господи» – у Палестині. У Синайських Часословах друге – єдине, яке там присутнє. Можливість відділення «Сподоби, Господи» у славослів'ї характерне для палестинського обряду, з якого походить сучасний візантійський обряд. Як ми вже сказали, «Сподоби, Господи» співається разом із «Слава в вишніх Богу» на Утрені; по-друге, також на Повечер'ї. Відділене від «Слава в вишніх Богу» воно є і на Вечірні. Треба з'ясувати: де саме було його первісне місцезнаходження?

Правдоподібно, що на Утрені «Сподоби, Господи» читали повністю лише після «Слава в вишніх» у ті дні, коли немає Великого славослів'я, тобто саме у ті дні, коли не правилася евхаристійна літургія. Симеон Солунський у своєму описі ранкового богослужіння стверджує,

⁴⁰ Згідно із Симеоном Солунським, *De sacra precatone* (PG 155, 573).

що у прості дні пропускається «Слава в вишніх». З іншого боку, у сирійців «Сподоби, Господи» читається тільки на Утрені у будні святої Чотиридесятниці. Це ранкове богослужіння, яке повинно би бути на цьому первісному місці, оскільки в оригінальній редакції у першому вірші проказуємо, як засвідчує також і західна практика, «в день цей» замість «у вечір цей». Отже, пристосування його до вечірнього богослужіння либонь пізніше, хоча воно було введене досить рано, оскільки «Сподоби, Господи» на вечірні рецитував самітник Ніл уже на початку VII століття. Також воно з'являється у вечірній відправі у коптському обряді.

Четвертий вірш «Благословен еси, Господи, навчи мене Твоїх уставів» (Пс. 118: 12) був підсилений до тринітарного сенсу, як багато інших частин літургійних відправ, за допомогою впровадження незначних модифікацій. Такий розвиток дещо пізніший. Його ще немає в Синайському часослові IX століття⁴¹, він також відсутній ще й нині у редакції першої форми «Слава в вишніх Богу».

Якою є роль молитви «Сподоби, Господи»? На це запитання важко відповісти. Можна би зрадіти, що тут начебто бачимо сталу кінцівку псалмодії після вечірніх псалмів і прокимена. У такому разі можна би дійти висновку, що ектенія розміщена не на своєму місці; дуже правдоподібно, що «Сподоби, Господи» вживалося тільки у повсякденних богослужіннях тоді, коли ця ектенія не читалася. Цей пункт пояснимо дещо згодом.

Рубрики часом приписують, що «Сподоби, Господи» повинен читати настоятель. В інших випадках його повинен би читати монах. Однак тоді, коли на утрені воно призначене для спільного виконання хору, соліст його не виконує.

⁴¹ Див. *Sin. gr.* 863 арк. 101 (J. Mateos, "Horologion de Saint-Sabas", 58), він також уже присутній у Синайському часослові XII століття.

Прохальна ектенія
(*Παράσχον Κύριε – Подай, Господи*).

Ця давня ектенія, форма якої відома, пристосована до вечірні, перш за все через введення до її першого прошення слова «вечірню» (молитву), а також через зміну формулювання «Дня всього досконалого», як це є на Утрені, на «Вечора усього досконалого».

Прохальна ектенія є доповненням до попередньої ектенії, як це й означено у першому благанні: «Доповнімо вечірню молитву нашу Господеві». Котра літанія повинна би її випереджувати? Згідно з Апостольськими Постановами це власне велика *ουραντή* або Мирна ектенія. Велика ектенія та прохальна літанія – це насправді фактично дві частини однієї і тієї ж самої літанії. У першій частині, тобто у Мирній (чи у «Вселенській») ектенії, благаємо Господа про загальні блага, тоді як у прохальній ектенії завершується моління за присутніх вірних. Через спадкоємство цих двох ектеній Церква спонукує нас вийти з-поза вузького кола своїх особистих інтересів; вона навчає нас піклуватися перш за все про Царство Боже у цілому світі, і лише згодом повернутися до самих себе, щоби просити Бога про духовні блага, яких власне ми потребуємо.

Ці дві частини стали об'єднаними в одній точці тоді, коли прошення «Заступи, спаси...» (*Ἀντίλαβου, σώσον*) встановило між ними зв'язок. Велика ектенія не мала ані молитви, ані власного виголосу. Вона безпосередньо була прив'язана проханнями, і наприкінці їх єпископ читає молитву літанії.

Ось причина, через яку сучасне читання ектенії перед «Сподоби, Господи» видається додатком, який так чи інакше не мав би появлятися на повсякденній вечірні. Цей додаток повинен мати місце тоді, коли Велика літанія

(«Мирна ектенія») була перенесена на своє сучасне місце, після Пс. 103.

Отже, «Сподоби, Господи» має відігравати ту роль, яку воно відіграє у будні, щоб бути ustalеним закінченням пісенної псалмодії. Вечірня молитва про заступництво (мирна ектенія + прохальна ектенія) завершувалася молитвою єпископа, в нашому випадку – сьомою молитвою із збірних молитов, яку ми проаналізували у попередній главі.

Молитва благословення

Згодом на запрошення диякона вірні схиляють свої голови, і єпископ читає над ними заключне благословення, або молитву на прихилення голів. Ця молитва – благословення на ніч, яка надходить – щоб Бог нас визволив від усіх диявольських діянь.

Процесія

У наші дні процесія після вечірні відбувається лише у певні святкові дні, коли є припис правити Всенічне або Агрипнію. Отже, вона стала церемонією, пов'язаною з чернечим календарем. Однак, згідно з Єтерією процесії відбувалися щоденно від Голгофи до Воскресіння, а псалом, розташований у сучасному богослужінні після кінцевого благословення, – це псалом процесії.

У суботу ввечері – це 92-й псалом, той самий, який ми співаємо як прокимен. Це псалом, який пристосований до Воскресіння Христового. В Октоїху містяться чотири строфи (стихири стиховні), які призначені для того, щоб їх вставили поміж віршами псалма у додатку з богородичним, строфою до Матері Божої, яка співається після «Слава Отцю...»

Три останні строфи з чотирьох, які вставлені поміж вірші псалма, у кожному гласі називаються алфавітними, позаяк перші літери їхніх початкових слів, які слідує протягом усіх восьми гласів, складають число 24 – рівне числові літер грецької абетки. Перша стихира кожного гласу часто написана в іншому стилі, що відрізняється від інших. Вона звичайно коротша від так званих «алфавітних» стихир, і пов'язана з темою Воскресіння Христового, а радше із темою Його смерті та Воскресіння, що відповідає духові неділь, – тобто тих днів, у які ми споминаємо Таїнство Відкуплення.

Ось деякі з цих стихир, які створені у простішому стилі:

Глас 1. Страстю Твоєю, Христе, ми звільнилися від страстей, і Воскресінням Твоїм ми визволилися від тління, Господи, слава Тобі!

Глас 2. Воскресіння Твоє, Господи, просвітило цілу Вселену, і покликав Ти своє створіння, Господи всесильний, слава Тобі!

Глас 3. Страстю Твоєю, Христе, Ти затьмарив сонце, і світлом Воскресіння Твого Ти просвітив усе, прийми нашу вечірню пісню, Людинолюбче!

Глас 6. Воскресіння Твоє, Христе Спасе, ангели оспівують на небесах, і нас на землі сподоби чистим серцем Тебе славити.

Глас 7. Воскрес Ти із гробу, Спасе світу, і підніс людей з плоттю Твоєю, Господи, слава Тобі!

Ці стихири, подібно як і ті перші три, що призначені для співу разом із віршами Пс. 140, також носять назву «давні», а їхньої мелодії, яка повністю традиційна, немає у рукописах.

Це свідчить про те, що Пс. 92, який був призначений для процесії, виконувався легким і популярним способом: або антифонально, або

респонсоріально. У ролі його приспіву служила коротка стихира, яка була головною серед інших. Впровадження трьох інших стихир (алфавітних) унеможливило участь народу у співі псалма, оскільки його виконання зрештою вимагало участі хору. Тому ця відправа залишилася привілеєм духовенства чи монахів.

Богородичні, або строфи на честь Божої Матері, слідує після *Слава Отцю*.

Вони мають свій власний акростих, який поширений від 1-го до 7-го гласу, утворюючи слово *Ἰωαννου* (Іоанові, можливо Дамаскінові). Богородичний восьмого гласу починається з літери Α, тобто він залишається поза акростихом.

У будні дні під час процесії співався Пс. 122, покаянний. Правдоподібно його співали без приспівів.

Процесія завершується співанням гімну Симеона «Нині відпускаєш», після якого читаються завершальні молитви богослужіння: Трисвяте і по Отче наш. Тропар, який тут є

додатком, запозичений із входу евхаристійної Літургії. Закінчується молитвою відпусту (*ἀπόλυσις*), який відповідає кінцевому благословенню Єтерії.

У святкові дні після тропарів читається потрійна ектения, починаючи від третього проханя⁴², і мовиться молитва відпусту.

У великі празники, коли відбувається благальна процесія або Литія, співаються протягом ходи спеціальні строфи (*ιδιόμελα* – самогласні), які здебільшого створені недавно. У притворі відбувається головне моління, і знову заходять до церкви, співаючи стихирні стиховні. У цій процесії поєднані дві різні церемонії, а саме:

- 1) вечірня одинарна процесія, яка не повертає до церкви, і відпуст якої відбувався на Голгофі;
- 2) усилене благання, яке в Константинополі відбувалося на Форумі Костянтина, і яке звичайно відбувалося вранці, либонь дуже рідко ввечері, перед відправою евхаристійної літургії. Процесія знову поверталася до церкви, де й відправлялася Свята літургія.

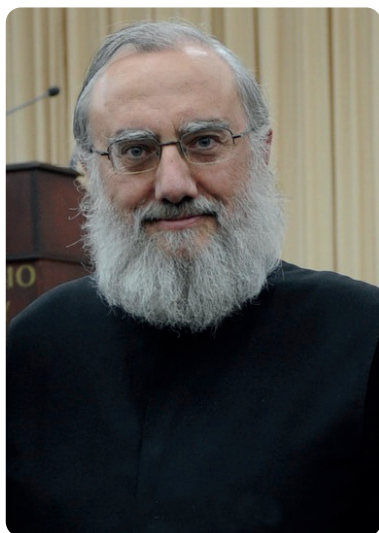
З французької переклав Ігор Васишин.

⁴² Отже, практично вона містить лише додаткову частину, пізнішого походження.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО СПОВІДІ: АСКЕЗА ЛЮБОВІ ТА ПРАВДИ

*«Я дам вам пастирів,
які пастинуть зі знанням»
(Єр. 3: 15).*

*протопресвітер
Васілеос ТЕРМОС
доктор філософії з богослов'я,
професор душпастирства
Вищої церковної академії в Афінах*

Існує думка, що сповідь є медичним, а не правовим актом, і тому індивідуальний підхід під час сповіді є абсолютним пріоритетом і принциповим питанням для духівника. Що би ми відчували, якби під час нашого візиту до лікаря він завжди давав нам одні й ті ж ліки? Ми б відмовилися від цього лікаря і шукали іншого.

Однак ця практика, вочевидь, не застосовується щодо сповіді. Духівники не завжди працюють з вірянами питання, які стосуються подолання їхніх гріхів, а самі люди не шукають іншого духівника щоразу, коли вони розчаровані перебігом сповіді (іноді вони зовсім полишають сповідь, а іноді знову і знову приходять до того самого священника і мучаться роками). Де втрачена зацікавленість у ціленні з обидвох сторін?

Щоб правильно зрозуміти індивідуальний підхід, давайте досліджувати Отців. Святий

Іоан Синайський говорить, що «духовний наставник не повинен показувати всім, хто приходить, вузьку і звивисту дорогу (Мф. 7: 14), але й ярмо не повинно бути всім приемне і тягар легкий (Мф. 11: 30). Найкраще досліджувати кожен випадок окремо і використовувати відповідні ліки. Тим, хто обтяжений великими гріхами і легко впадає у відчай, нехай дадуть інші ліки. Але для тих, хто схиляється до гордого й егоїстичного ставлення, підходить перше»¹. Вибір тут робиться між словами Самого Христа! Духівник має право наголошувати на різних словах Христа, йому треба розуміти, що може принести користь конкретній людині.

Крім того, як пише святий Григорій Ніський, «той, хто збирається дати відповідне терапевтичне лікування хворій частині душі, повинен спочатку подумати, в якій її частині оселилася хвороба, а потім запропонувати ураженій частині відповідне лікування. Відтак не станеться такого парадоксу, коли одна частина хвора, а інша – піддається лікуванню»². Цими частинами, як відомо, є логічна (інтелект), емоційна та вольова (бажання) складові. Діагностувати, яка із трьох уражена найперше (зазвичай, коли уражається одна, уражаються й решта) часто досить важко, оскільки пошкодження одного з трьох складників може виявитися проблемою для інших. Наприклад, потрібна велика проникливість і духовний досвід, щоб духівник розпізнав, що думки про сумнів та невірність можуть виходити з пораненого серця, яке шукає любові.

І як печать усієї святоотцівської думки є останнє 102-е правило Трульського собору, яке, по суті, становить критерій для застосування всіх інших правил усіх Соборів і всіх Отців.

¹ Κλίμαξ, Λόγος πρὸς τὸν Ποιμένα, 32.

² Κανονική ἐπιστολή πρὸς Λητούων, 2.

“ Духівник має право наголошувати на різних словах Христа, йому треба розуміти, що може принести користь конкретній людині. ”

Воно доручає духівникам важку справу розрізнення, тобто відповіді на запитання: ця епітимія принесе користь чи шкоду конкретному вірянину? Формулювання таке: «До хвороби має бути застосоване відповідне лікування, щоб ми не зробили помилки щодо спасіння страждаючого, вдаючись до крайнощів... Тому що все значення про Бога і того, кому довірено душпастирство полягає в тому, як він віднайде блукаючу вівцю і як вилікує ту, яку вкусила змія».

Наведені вище вказівні уривки заохочують нас поставити певні запитання, щоб щоразу оцінювати особливість гріха.

1) Яке місце займає таке падіння в психіці конкретної людини? Яка його екзистенційна конкретна важкість? Що означає конкретний гріх для конкретної людини з погляду відхилення від Божого закону?

Тут ми вивчаємо структуру психіки та її зв'язок з гріхом.

2) Які психічні утворення і які психічні функції залучаються для служіння гріху чи для боротьби з ним? Яке його значення?

Нас цікавить динаміка структури гріха, процеси, що відбуваються, та напрямок, в якому вони протікають.

3) Наскільки відрізняється якість покаяння?

Тут ми розглядаємо результати психічної структури та її динаміки на покаяння.

Як і в медицині, за схожими симптомами можуть ховатися різні захворювання. Якщо ми, як духівники, цікавимося духовним життям конкретної людини, яка приходить на сповідь, то нас неминуче цікавить те, як сформувався конкретний гріх і як він функціонує в конкретній людині.

Ми не є формальними виконавцями закликів і побажань, але маємо обов'язок з'ясувати: а) наявність покаяння; б) здоров'я чи хворобливість покаяння; в) його зв'язок із психічними розладами, які змінюють його. Умовою здорового покаяння є здоровий емоційний світ. Люди приходять до сповіді без покаяння або нездатні за своїм характером відчутти покаяння. Зазвичай – це особистості, які характеризуються або вродженою холодністю та відсутністю емоцій (наприклад, аутистичний спектр), або величезним захистом перед своїми емоціями. Але навіть ті, хто виявляє покаяння, можуть отримати безліч впливів від психіки, що погіршує її якість.

У «А» багато років тому розпався шлюб, у якому панувала отруйна атмосфера. В офісі вона зустріла колегу, який звернув на неї увагу, вислухав і зміцнив її впевненість у собі. Не усвідомлюючи цього, «А» опинилася з ним у ліжку.

“ Умовою здорового покаяння є здоровий емоційний світ. ”

«Б» поступово віддаляється від дружини тому, що втомився від любовного життя з нею, а також від погіршення її зовнішнього вигляду. Він завів позашлюбні стосунки з молодшою за неї.

В обидвох випадках це – подружня зрада. Чи є між ними якесь порівняння щодо антропологічних умов гріха? Очевидно, що вони так само далекі як схід від заходу. У другому випадку психіка шукає нові опори для свого нарцисизму, шляхи, якими вона не дозріє, виходи для постійного отримання задоволення. У першому випадку психіка потрапляє на гачок третьої особи для того, щоб отримати розраду, щоб не впасти. Загалом, у подружній зраді мотивами можуть бути жадібність, безособове сексуальне задоволення, проте, часом це виявляється як нагальна жага товариства, а часом свідчить про потребу отримати оцінку та визнання, якщо людина не отримує його в своїх стосунках.

Неймовірна різноманітність життєвих обставин у поєднанні з великою різноманітністю характерів створює унікальні образи в конкретних випадках. Кожен з них вимагає свого визначення та оцінки. Цей принцип є не що інше, як продовження того, що відбувається в сім'ї та в природному батьківстві: батьки будуть оцінювати кожную поведінку своєї дитини як окремий її прояв, який закликає їх «тлумачити» його. Якщо вони не справляються з цим завданням, вони фактично зазнають невдачі у своєму батьківстві.

Підлітки «Г» і «Д» зізнаються, що брешуть своїм батькам. Але один говорить це для того, щоб він міг спокійно провести трохи часу у своїй кімнаті або, щоб його батьки не знали про всю роботу, яку він має зробити на завтра. Інший говорить неправду, щоб прикрити вживання алкоголю та марихуани з друзями. З погляду гріха, чи мають вони однакову тяжкість?

Очевидно, що ні. Якщо в другому випадку починається дуже небезпечний шлях, і брехня використовується для полегшення особистої темряви, то в першому випадку це може бути нормальна дія, спрямована на збереження «життєвого простору» навколо підлітка, що розвивається, тобто на його здорову індивідуальність. Особливо, якщо у нього дуже настирливі батьки, брехня для нього може стати умовою психічного виживання.

На цей індивідуальний критерій також впливає час і вікова фаза. Зазвичай спроба незалежності підлітків відбувається в першій половині підліткового віку. Ми можемо спостерігати, як брехня зменшується протягом другої половини.

Однак є підлітки, які починають диференціювати себе від батьків значно пізніше, і, зрештою, вони починають брехати задля своєї незалежності після 16–17 років. Важливо, щоб духовник зміг побачити ці дії в контексті розвитку конкретного підлітка. Як писав Browning, «перспектива розвитку людського життя є одним із важливих внесків психології в сучасне життя та душпастирство Церкви... Це допомогло нам як у діагностиці, так і в лікуванні та консультуванні. Психодинамічна постановка проблеми – це така, яка враховує історію розвитку – історію тривоги, конфліктів, компромісів, закріплення, дефіцитів розвитку, які характеризують особистість»³.

Подібну диференціацію ми спостерігаємо у молодій людини, яка використовуватиме брехню, щоб представити свої неіснуючі успіхи: одна справа намагатися це зробити, щоб утвердитися як лідер у своїй компанії та викликати захоплення дівчат, інша справа,

коли йому не вистачає соціальних навичок і він приписує собі неіснуючі інші досягнення, щоб просто стати членом компанії. Перший лякається ідеєю бути одним із багатьох, другий бореться із замкнутістю, що його лякає. Один заграє з патологічним нарцисизмом, інший прагне підтримувати свій природний нарцисизм.

Розглянемо гнів та лють. Ці гріхи вказують на абсолютно різні мотиви в різних особистостях: у залежного чи обмеженого характеру вони виявляються тоді, коли він дізнається про справжню чи уявну покинутість, тоді як у компульсивної людини з'являється, коли вона відчуває, що не може контролювати інших і що вони поведуться не так, як вона очікує. Для одних це просто ознака надмірної тривоги або депресії, що починається, для інших – прояв перфекціонізму, а для третіх – симптом образи (особливо в парах).

Нам також потрібно пам'ятати, що самозадоволення не завжди має сексуальну мету. Дуже часто у такий спосіб люди шукають виходу з депресії або з меланхолійного настрою, або використовують це як спосіб реагування на відчуття зниження впевненості в собі. В одружених, коли це продовжується систематично, це може проявлятися в емоційно замкнутому характері, який надає перевагу самозадоволенню замість статевого акту через занепокоєння, яке зростає через те, що він уникає близькості.

Зазвичай зустрічаються, навіть у випадках серйозних гріхів, люди з вродженою добротою, які вчинили їх через незнання тяжкості гріха, нестабільний характер, надмірний психічний тиск і тривогу, шантаж або з інших причин. Ми всі одностайні у ставленні до абортів, але не до того, хто зробив аборт. Подібний вчинок може бути ознакою лінощів подруж-

³ Don Browning, «Psychology in Service of the Church», Journal of Psychology and Theology, 20/2, 1992, с. 127-136..

жя, яке відмовляється брати на себе радість і клопоти нової дитини. Однак, можливо, це було викликано страхом соціального обурення, якщо ця жінка не є заміжною, або навіть соціальних коментарів, якщо це жінка середнього віку з уже дорослими дітьми. Навіть нестерпний тиск з боку чоловіка може змусити жінку зробити аборт, побоюючись, що її чоловік буде знущатися над нею або шукати позашлюбних стосунків.

Кожна з цих мотивацій вимагає різного духовного трактування. Не варто також забувати, що іноді жінка (особливо підліток) приходить психічно травмована абортom і просить притулку та розради, не будучи готовою до покаяння та сповіді.

Поширеною проблемою, яка існує для багатьох духівників і вірян, є дошлюбні стосунки молодих людей. У сучасному вседозволеному суспільстві для молодого вірянина незрозуміло чути, що, якщо він мав статеве життя до шлюбу, він повинен буде терпіти утримання від Святого Причастя, тобто таке саме покарання, яке передбачене за перелюб, вбивство, чаклунство, аборт, подружню зраду! Отже, в його очах це виглядає як найгірше рішення, враховуючи, що ті, хто вчинив будь який із цих серйозних гріхів, повертаються до Святого Причастя після кількох років епітимії, тоді як будь-хто, хто перебуває у дошлюбних стосунках, залишатиметься назавжди виключеним! Для сучасної людини абсолютно неможливо зрозуміти, чому гріхи зречення від Бога

чи крайньої агресивності, такі як вищезазначені, порівнюють та вважають такими ж тяжкими, як стосунки людини з людиною, яку ти любиш. Вона відчуває, що перебуває на іншій ментальній планеті!

З іншого боку, наша відмова або наша нездатність оцінити місце, яке цей конкретний гріх займає в психіці, змушує нас не помічати пристрастей, які значною мірою порушують функціонування правильної еклезіології в душах, таких як, махінації, закулісні егоїстичні дії, наклепи, бездушність, експлуатація, гордіня, фарисейство, жорстокість, зарозумілість, скупість, розкіш життя, владолюбство. Багато наших парафіян страждають на якусь із цих пристрастей, вони можуть займати навіть відповідальні церковні посади! Коли молода людина, яка потрапляє під покарання через дошлюбні стосунки, усвідомлює, що такі пристрасті зазвичай залишаються без покарання або навіть винагороджуються, найменше, що вона може зазнати, це сум'яття, а найгірше це гнів і відчуження від Церкви.

Отже, ми бачимо, що завдання духівника вимагає здатності зводити гріхи до кожної пристрасті, а потім пов'язувати ці пристрасті з особистістю та її динамікою. У цьому конкретному прикладі здебільшого дошлюбні стосунки виникають не через конкретні пристрасті, а через сексуальний тиск молодості та близькість, яку приносить таке єднання. Навпаки, руйнівні пристрасті, про які я згадував раніше, псують нормальне функціонування Церкви, однак, якщо їх носієм є важлива особа для Церкви, вони не можуть бути діагностовані як усталені пристрасті чи гріхи!

“ Кожна з мотивацій
вимагає різного
духовного трактування.

”

Але вивчення людської психіки у зв'язку з її духовним напрямком несе в собі й інші не-

сподіванки. Часто ми стикаємося з чимось, що можна назвати «компромісними утвореннями». Це такі форми, які для людини були найкращим можливим рішенням на момент їх створення, щоби полегшити психологічний тягар, але також і зменшити гріхи. Це явище нагадує нам вислів святого Максима, що «те, що просто називається злом, не обов'язково є злом, але воно є злом по відношенню до чогось, але не зло по відношенню до чогось іншого, також і те, що називається добром, не обов'язково є добром, але воно є добром по відношенню до чогось, а по відношенню до чогось іншого ні»⁴. Цей погляд, про який йдеться, є особливо корисною в оцінці пристрастей.

«Е» вживає алкоголь, що завдає болю його дружині та дітям. Проте десять років тому його дружина «З» повністю припинила з ним статеві контакти. Терапевт, до якого «Е» звернувся за допомогою через пияцтво, встановив існування психічного конфлікту: досить рано він опинився перед дилемою, чи зраджувати своїй дружині, і вважав за краще відповісти негативно, вдаючись до інтровертного вирішення проблеми через алкоголізм. Це його рішення, яким би свідомим чи несвідомим воно було, має моральну вагу і є частиною його духовного шляху, оскільки «Е» не схвалював перелюбу.

Звичне обґрунтування, до якого ми вдаємося, це те, що психічна травма від сексуального (і емоційного, звичайно) незадоволення призвела до алкоголізму через депресію або і без неї. Якщо ми не будемо вдаватися до психодинамічних міркувань, то упустимо власне чинники, які були вирішальними для прийняття рішення. Не варто обмежуватися простими причинно-наслідковими послідовностями,

⁴ Πρός Θαλάσσιον περί διαφόρων ἀπόρων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, μγ. ΕΠΕ 148, 279.

“ Не варто обмежуватися простими причинно-наслідковими послідовностями, але шукати справжню причину...” ”

але шукати справжню причину, у тому сенсі, що людська психіка шукає рішення з найменшими можливими втратами. Таким чином, формування конкретних гріхів чи пристрастей набуває несвідомого, але раціонального виміру, і може бути частиною неформальної духовної боротьби.

«І» сповідається, що часто злиться, іноді не звертаючи уваги на свої слова. Вона намагається протистояти цьому, примушуючи себе, але рідко досягає успіху. Але визнає, що «не має злоби», і духівник справді може підтвердити це. Вона пригадує, як її рішення висловити те, що її хвилює, було свідомим багатомісячовим, оскільки вона виявила, що це допомогло їй не залишати в собі того, що може перетворитися на образу. Незважаючи на все це, дуже часто їй не вдається зробити свій спосіб висловлювання мирним, і це тому, що він не відрізняється плавністю та «дипломатичністю».

У випадку «І» ми маємо свідому боротьбу, щоб уникнути отруйної пристрасті образу, яка, однак, породжує гріх гніву через відсутність деяких мовних навичок, які б зняли напругу. Комусь іншому на її місці, хто був би більш вправним у словесній формі, не потрібно було б зізнаватися в гніві, який потенційно може завдати шкоди. Проте варто віддати належне «І» за наполегливу духовну боротьбу, з якою

вона оберігає свій душевний спокій, водночас вибачаючись перед співрозмовником, коли різко з ним говорить. Очевидно, що ця людина вибрала найкращу духовну практику для себе, навіть якщо вона має свою ціну.

Будь-яка ціна таких «компромісних утворень» однозначно носить форму якогось гріха, тому сприймається як самою людиною, так і духівником як гріх. Причина, чому ми згадуємо ці утворення тут, полягає в тому, щоб збагатити наше розуміння людинопізнання – факт, який дозволить нам, духівникам, бачити не миттєві «фотографії» духовного шляху людини, а «відео» процесу психодинамічної боротьби. Якщо взяти до уваги згубну звичку деяких духівників, які дають епітимію гріхам, а не грішникам, то виявляється, що епітимія «фотографічних» моментів віддаляє того, хто сповідається, від справжнього духу епітимії, що зрештою ускладнює його духовні зусилля.

«К» приходять до духівника, щоб оголосити про своє навернення до православної віри після довгих блукань по місцях «Нью Ейдж». Він також висловлює жаль через участь у помилковому культі. Духівник, звичайно, радіє поверненню заблудлої вівці і перевіряє, які умови прийому застосувати: чи повторювати над «К» Миропомазання? Чи надати йому епітимію? Чи одразу дозволити причащатися, щоб «К» міг міцніше утвердитися у Христі? Які книги поради «К» для вивчення і з якими вірянами йому буде добре спілкуватися?

Однак, окрім цих нав'язаних проблем, психодинамічний розгляд шляху конкретного вірянина також вимагав би відповіді на запитання про те, які його мотиви привели його до цього блукання. У певній кількості людей, які блукали таким шляхом, духівник виявить пошук життя менш матеріалістичного, менш відданого «законним» задоволенням західно-

го світу. Іншими словами, він може виявити, що конкретний вірянин «загубився» в лабіринті помилок, тому що він хотів жити більш аскетично, ніж середні віряни його парафії. Можливо, з подивом буде сприйнято, що цим рішенням саме цей чоловік боровся проти пожадливості, ненажерливості та розкоші більше, ніж віддані парафіяни духівника, які допомагають у церковних справах! Перший може жити, як слуга людям, в той час як інші, сидять на своїх набутих благах.

Поширеним випадком є духовна оцінка фальшивого «Я». Оскільки фальшиве «Я» з'являється через лестощі на адресу «Я», можливо навіть з боку духівника, це часто сприймається не як проблема, а як щасливий факт, як нібито причина для зменшення кількості гріхів. Посвячення фальшивого «Я» у священство чи чернецтво найчастіше прославляють як діло благодаті, ігноруючи «бомби уповільненої дії», які готові вибухнути, коли фальшиве «Я» в якийсь момент ослабне. Якщо справді поворот до священничої чи чернечої схильності є раптовим, нікому не спадає на думку, що ця схильність використовується як імпровізований захист від сексуальних потягів або, ще гірше, від гомосексуальних схильностей.

Щоб досягти успіху в діагностичній роботі, духівник не повинен справляти на своїх парафіян враження передбачуваності. Якщо, той, хто сповідається, усвідомлює, що може керувати духівником, коли каже те, що духівник хоче почути, то цілющий характер таїнства Сповіді підривається і це вироджується у взаємодію масок.

Читач справедливо запитає, чи повинен той, хто сповідається, знати свої «компромісні утворення» і, якщо йому про них повідомляє духівник, чи стануть вони приводом для гордості чи духовної недбалості. Питання слух-

“ Щоб досягти успіху
в діагностичній роботі,
духівник не повинен
справляти на своїх парафіян
враження передбачуваності. ”

не. Знання несвідомих процесів, за допомогою яких вони уникали гіршого, може призвести деяких із тих, хто сповідаються, до гордості та розслаблення у духовній боротьбі, тому я не вважаю за доцільне виголошувати всі актуальні думки духівника. Незважаючи на все це, іноді поділ цього розуміння є неминучим і не завжди шкідливим. Я припускаю, що це відбувається, коли той, хто сповідається, проходить через фазу розчарування чи відчаю, і інформація буде діяти підбадьорливо.

Особливою формою «компромісного утворення» є добровільне позбавлення самого себе Святого Причастя, коли вірянин відчуває обтяженість серйозними гріхами. Перш ніж духівник вирішить, наскільки серйозним гріхом спричинене це позбавлення, потрібно буде встановити, чи функціонувало воно як свого роду самонакладена епітимія, щоб шукати в утриманні від Причастя сліди покаяння, можливо, не ідеального, як має бути, але все ж присутнього.

Можливо, тепер ми розуміємо, чому так важко досягти індивідуального підходу. З цих прикладів зрозуміло, що нам знадобляться:

– Дані про поточний стан людини та важливі події її життя. Які саме моменти життя та у який спосіб сформували поточний стан?

– Людські почуття та інтерпретації щодо даних і проблеми. Що сама людина думає про свої духовні проблеми і до чого їх відносить?

– Ставлення та установки, які розпалюють проблему. Які уявлення та поведінка не свідомо підтримують ситуацію?

Більш того, без психологічних знань досягти такої індивідуалізації практично неможливо. Знання набуваються під час навчання, тренінгів, семінарів тощо. Однозначно потрібно буде написати посібники з розбором конкретних ситуацій-моделей. Звичайно, пропозиція щодо психологічної освіти викличе запитання: як деякі духівники, які не отримали психологічної освіти, досягають успіху? І як це відбувалося раніше, коли психологічних знань не було?

По-перше, предмет на православному Сході не був таким вимогливим. Досучасне суспільство не надавало особливого значення почуттям і бажанням особистості. Віряни незрівнянно більш охоче, ніж сьогодні, виконували накази церковної влади. Беручи до уваги ці відмінності та культурно-часовий контекст, дивовижно те, що отцівські твори наполягають на індивідуальному підході у пастирському вихованні. Здається, ніби вони є провісниками сучасності та сучасних вимог суб'єкта.

Також є фактом, що деякі духівники досягли значного ступеня особистісної зрілості і стали здатними до емпатії без психологічних знань, але за допомогою власної особистості. Поєднання любові та істини (самопізнання) зробило їх здатними навіть без спеціальних психологічних знань успішно поставити духовні діагнози тим, хто сповідаються, і забезпечити відповідне духовне виховання. Однак для переважної більшості освіта необхідна, вона має бути постійною, і супрово-

дзюватися прогресом у самопізнанні. Проповідник емпатії Kohut пише, що «це спосіб, за допомогою якого людина збирає психологічні дані про інших людей, і коли вони говорять, що думають і що відчують, людина уявляє їхній внутрішній досвід, навіть якщо він не відкритий для прямого спостереження»⁵. І застосовуючи цю концепцію до душпастирської практики, Schlauch підкреслює, що «підключення та лікування мають менше спільного з теорією, технікою, інтерпретацією, розумінням, метапсихологією чи богослов'ям, а більше пов'язані з тим, хто теоретизує, практикує техніку, інтерпретує, розуміє, хто є метапсихологом чи богословом»⁶.

Мета такого навчання полягає не в тому, щоб перетворити духівника на психолога чи психіатра (будь-яка спроба наслідування була б серйозною помилкою), а в тому, щоб зробити його здатним наближатися до душ, які відрізняються від його власної, і не надають духівнику доступу до свого розуміння, можливо навіть створюють перепони. Кожна людина має «сліпі плями» в намаганні зрозуміти себе та інших, а коли інший – це духівник, такі плями готують пастки. Загальний принцип полягає в тому, що те, що він не розуміє психологічно, він схильний інтерпретувати в «духовних» термінах, тобто моралізувати.

Я помітив, що чим консервативнішим є духівник як особистість, тим більше він схильний приписувати дияволу те, чого не розуміє. Цим зауваженням я, звичайно, не заперечую, що диявол існує і постійно спокушає вірян. Хочу лише підкреслити, що постійне звернення до

нього не сприяє духовній боротьбі вірянина та цілительській діяльності священнослужителів. Навпаки, воно ризикує приховати та затьмарити окремі шляхи, якими гріх знаходить доступ до життя конкретної людини і робить її вразливою. Запрошення до психодинамічного розуміння духовного життя є по суті запрошенням «розрізнати духів» (1 Ін. 4: 1): що походить від Бога, що – від диявола, а що – від людини.

Конкретні дороги гріха також стають конкретними дорогами благодаті. На цих шляхах передує світло пізнання і покаяння, далі має бути світло, яке показує стежки. Іноді стежки стають надто крутими і небезпечними, тому ще більше вимагають провідника та супутника.

Великий уривок з послання апостола Павла: «Хоч я був вільний від усіх, я підкорився, щоб придбати найбільше; і став я для юдеїв, як юдеїв, щоб придбати юдеїв; для тих, хто під законом, я став підзаконним, щоб придбати підзаконних. Для беззаконників я став, як беззаконник, не будучи беззаконним перед Богом, але підзаконним Христу, щоб придбати беззаконних; для немічних я став як немічний, щоб придбати немічних, для всіх я став усім, щоб декого спасти» (1 Кор. 9: 19–22), – знаходить застосування не тільки у проповіді та евангелізації, але й у практиці сповіді. Архієпископ Американський Димитрій намагається оригінально, а також сміливо інтерпретувати цей уривок, щоб вивести з цього жертвовного проголошення необхідність для християнина розвивати внутрішній плюралізм, щоб стати здатним розуміти та «приймати» своїх ближніх: «Бути всім для всіх людей вимагає акту особистого спустошення, спустошення самого себе, яке здійснюється для того, щоб служити потребам інших, спустошення, яке омивається подорожжю в глибини своєї людськості,

⁵ Heinz Kohut, «The psychoanalyst in the community of scholars», *The Search for the Self*, International University Press, 1 (1978), 450..

⁶ Chris Schlauch, «Empathy as the Essence of Pastoral Psychotherapy», *The Journal of Pastoral Care*, 44/1 (1990), 3–17.

щоб відкрити повноту і різноманітність нашої виняткової природи як творіння неймовірно великого Бога... Для Павла плюралістичні зустрічі його апостольського служіння стають засобом для глибшого уподібнення його особи з Христом»⁷.

Завершення вищезгаданого визнання: «Я роблю це заради Євангелія, щоб бути частиною його» (1 Кор. 9: 23), – показує мотив, який на це надихає: *причастя Євангелія*. Постійна участь у новому посланництві, співіснування із тим, хто сповідається, у житті нового посланництва, як воно тлумачиться та реалізується у його власному житті.

Ключове слово апостола Павла – «вільний». Духівник потребує звільнення від власного публічного образу, щоб ефективно виконувати свою місію. Якщо він буде дбати про те, щоб плекати імідж поблажливого і популярного, він втратить свою справжню індивідуальність. Але так само, якщо він не наважиться зіпсувати імідж суворого і консервативного, він знову ж таки не зможе зустрітися з душами. У тій мірі, в якій духівник буде віддавати перевагу власним потребам, а не потребам віруючого, тоді він загубить із поля зору дорожці цінну унікальність кожного християнина і перетвориться на «легкого» чи «складного», живого, але автоматичного автовідповідача.

Тоді він буде пасти себе (Єз. 34: 2), а не душі, довірені йому Богом. Тоді він насамперед дбатиме про збереження свого іміджу та «чисту совість» як хорошого працівника, а не як батька. Тоді таїнство перетворюється на антропоцентричну конструкцію.

⁷ Αρχιεπ. Αμερικης Δημητριος, «Οι Ορθοδοξες Εκκλησιες σε έναν πλουραλιστικο κοσμο», στο π. Εμμανουηλ Κλαψης (επιμ.) Ορθοδοξες Εκκλησιες σε έναν πλουραλιστικο κοσμο: ένας οικουμενικος διαλογος, εκδ. Καστανιωτη, 2006, σ. 39–52.

“ Духівник потребує звільнення від власного публічного образу, щоб ефективно виконувати свою місію. ”

Цей текст був би неповним, якби він обмежувався індивідуальністю, як єдиною основою для оцінки гріхів. Чи достатній, як критерій, «простір», що його гріх займає в душі, щоби вповні оцінити його тяжкість і виробити стратегію покаяння? Щоб зробити питання більш зрозумілим, наведу крайній приклад: якщо водій спричинив смерть пішохода чи іншого учасника дорожнього руху через необережне водіння, тоді чи означає той факт, що він не мав абсолютно ніякого наміру заподіяти шкоду, що відповідно немає потреби в будь-якому каятті з боку водія?

Іншими словами, чи є покаяння необхідністю, яка визначається виключно інтрапсихічним простором, зайнятим пристрастю? Якщо це правда, здається, що немає різниці в тому, чи пара проживає разом до чи після шлюбу. Тоді почуття, які вони відчують одне до одного, разом із можливими пристрастями, які їх супроводжують, становлять їхню реальність, незалежно від того, чи передувало тому таїнство шлюбу. Це дійсно так, чи жити разом без Шлюбу – це помилка і факт для покаяння?

За допомогою цих двох прикладів читач розуміє, що можна побачити інший вимір, який включається в оцінку гріхів, у складання стратегічного покаяння та в епітимію тих, хто спо-

відався. Йдеться про позицію конкретного гріха в космологічному порядку, встановленому Богом, порядку, який гарантує як фізичну цілісність (див. приклад ненавмисного вбивства через необережність), так і еклезіологічно-духовну (див. приклад дошлюбних стосунків). Іншими словами, існують дії, які «об'єктивно» характеризуються як гріхи і за які потрібно покаятися, навіть якщо в ньому немає конкретної пристрасті, яка займає «простір» і яка спричинила ці вчинки.

До цього моменту проблемою душпастирів, яку ми досліджували, було надмірне (іноді категоричне) акцентування на об'єктивному вимірі гріха, через що духівники дають епітимію гріхам, а не грішникам. Православна Церква мала неповну зустріч із модерністю (що дає їй як інтерес до розвитку, так і інструменти, за допомогою яких досліджується суб'єктивність), яка, з іншого боку, сильно вплинула на Римо-Католицьку Церкву, яка традиційно наголошувала на об'єктивній вагомості гріха. Коріння цього менталітету було втрачено в середньовіччі, а саме у Фоми Аквінського, який зробив «природу» вищим критерієм як нормативну реальність і оцінив гріхи на основі шкоди, яку вони завдають природі як Божественному порядку. Ця тактика протягом століть консолідувала особливу ієрархію гріхів. Водночас Фома запровадив викривлене розуміння сповіді як юридичного акту, розцінив покаяння як відновлення порушеного космологічного порядку, усунув цілющий характер покаяння.

Через певні історичні причини Православна Церква пройшла свій «вавилонський полон» і, на жаль, і сьогодні є духівники та віряни, які доводять, що вони ще не звільнилися від нього. Сумно, але й небезпечно, що навіть де-

які православні духівники відчують обов'язок дати епітимію тому, хто сповідається тому, що душевно вони відчують, що у такий спосіб вони відновлюють космологічний порядок, який людина порушила через гріх. Отже, наголос на суб'єктивному вимірі гріха має на меті виправити дисбаланс; таким чином наша Церква покликана відновити зв'язок із власною святоотцівською спадщиною за допомогою засобів сучасності.

Вважаю за необхідне додати і таке заради повноти картини. Насправді йдеться про певне перевершення, до якого покликані як духівник, так і той, хто сповідається. Перший покликаний прихилити голову з любов'ю, щоб вивчати унікальність конкретної людини, тоді як другий також покликаний схилити голову в смиренні, щоб дослідити космологічний і еклезіологічний порядок, встановлений Богом. У цьому контексті перший має вивчати та практикувати любов, другий – вивчати та практикувати правду. Перед нами взаємний рух, для якого обидва – і духівник, і той, хто сповідається, – потребують навчання за допомогою благодаті та за підтримки святих отців та попередників.

Велика любов і турбота Христа про одну вівцю (Лк. 15: 4–7) є позачасовим вказівником для кожного духівника і відкриває йому значення, яке він повинен надавати конкретній душі. Ця праця є виснажливою, але її виконання принесе Церкві покращення якості духовного життя її чад. Тому Церква повинна надавати пріоритет душпастирству під час сповіді, всіляко підтримуючи клірика: навчаючи його, допомагаючи йому у самопізнанні, підтримуючи його, коли він втомився, створюючи можливості для супервізії.

З грецької переклав Василь Прус.

«Сходження в ад» (Воскресіння Христове) – фреска 1315–1321 рр. з апсиди монастирської церкви Христа Спасителя в Полях (Хора), м. Стамбул.

«Сходження в ад» (Воскресіння Христове) – празникова ікона кінця XV ст. з церкви Покрову Пресвятої Богородиці, с. Поляна, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

«Сходження в ад» (Воскресіння Христове) – найдавніший образ цього типу; фреска 705–707 рр. Церква Санта Марія Антика, м. Рим.

ВІДІЙШОВ У ВІЧНІСТЬ СВЯТОСЛАВ ЧОКАЛЮК

КАНДИДАТ НАУК ІЗ БОГОСЛІВ'Я, ПРОФЕСОР
ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР ЧАСОПISУ «ЦЕРКВА І СУСПІЛЬСТВО»

Чокалюк Святослав Михайлович – український богослов, каноніст, науковець і педагог, кандидат наук із богослів'я, професор.

Народився у 1966 на Буковині у родині священника, учасника національно-визвольного руху.

У 1986–1994 навчався в Одеській духовній семінарії та Московській духовній академії.

Був одним із засновників Київської духовної семінарії і академії, а згодом – завідувачем кафедри церковно-практичних дисциплін та директором Інституту Церкви і суспільства Київської православної богословської академії.

Професор Святослав Чокалюк – автор і редактор монографій, статей, збірників документів, освітніх програм в галузі богослів'я і церковного права. Перекладач українською і упорядник «Книги правил» та «Правила Православної Церкви з тлумаченням».

Борець за автокефалію помісної Української Православної Церкви, організатор і учасник багатьох делегацій до Вселенського патріархату, делегат Об'єднавчого Собору Православної Церкви України.

Ініціатор багатьох науково-практичних, богословських та просвітницьких заходів.

Головний редактор журналу «Церква і суспільство», керівник проєкту «Азбука Віри».

Завершив життєвий шлях у лютому 2024.

Похований у місті Обухів.

